

Öz

Bu çalışma, hurufat defterlerinde yer alan kayıtlar üzerinden 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Balıkesir kazasında faaliyet gösteren klasik eğitim kurumlarını incelemektedir. Medrese, darülkurra, muallimhane ve mekteplerin idari yapıları, görevli profilleri ve vakıf temelli işleyişleri bütüncül bir çerçevede ele alınmıştır. Hurufat defterlerinde kayıtlı atama, azil, berat yenileme ve ücret bilgileri; taşra eğitim kurumlarının sürekliliğini, vakıf sisteminin belirleyici rolünü ve yerel aktörlerin eğitim faaliyetlerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Bulgular, 18. yüzyılda kurumsal yoğunluğun belirgin biçimde arttığını, bu artışın büyük ölçüde mevcut yapıların ihyası ve yeni inşa ile sağlandığını; muallimhanelerin ve mekteplerin eğitimin ağırlık merkezini oluşturduğunu göstermektedir. Çalışma, Balıkesir’deki klasik eğitim ağını sosyo-ekonomik ve idari boyutlarıyla analiz ederek hurufat defterlerinin Osmanlı taşra eğitim tarihindeki önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelime: Hurufat defterleri, Balıkesir, Osmanlı eğitimi, Vakıf kurumları, Medrese, Muallimhane, Darülkurra

Classical Educational Institutions in Balıkesir According to the Hurufat Registers

Abstract

This study examines classical educational institutions that operated in the district of Balıkesir from the late 17th century to the mid-19th century using data derived from hurufat registers. It analyzes the administrative structures, personnel profiles, and waqf-based financial mechanisms of madrasas, darülkurras, muallimhanes, and mekteps, and evaluates their roles within the local educational network. Records concerning appointments, dismissals, salary allocations, and berat renewals reveal the institutional continuity of provincial education and the central role of waqf structures in sustaining these institutions. The findings indicate that institutional density increased significantly during the 18th century, largely driven by the restoration of existing structures and new constructions. The findings also demonstrate that muallimhanes and mektebs formed the core of the educational system. The study contributes to the understanding of Balıkesir’s classical educational system by highlighting its socio-economic and administrative characteristics, and emphasizes the significance of hurufat registers as key archival sources for the study of Ottoman provincial education.

Keywords: Hurufat registers, Balıkesir, Ottoman education, waqf institutions, madrasa, muallimhane, darülkurra

* DOI: 10.16971/vakiflar.1827619

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Kasım 2025 / November 2025

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Nisan 2026 / April 2026

** Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yeni Çağ Bilim Dalı; Artvin-Türkiye; e-mail: srftml@artvin.edu.tr; ORCID: 0000-0001-7411-4922.

Giriş

Osmanlı Devleti’nin eğitim sistemi, klasik dönemde toplumun dinî, ilmî ve idari yapısını şekillendiren en önemli kurumsal yapılardan birini oluşturmuştur. Eğitimin temelini cami (Baltacı, 1976: 3-5; Önkal ve Bozkurt, 1993: 46-56) ve sıbyan mektepleri (Baltacı, 1976: 18-19; İpşirli, 2004: 6-7) oluştururken bu yapının üst basamağını medreseler temsil etmiştir (Baltacı, 1976: 19; İpşirli, 2003: 327-333). Bu kurumlar, vakıf sistemi aracılığıyla sürdürülebilir bir ekonomik temele oturmuştur. Buralara müderris, muallim, huffaz ve şeyhülkurra gibi eğitim görevlileri padişah beratıyla atanmıştır (Demirtaş, 2012: 47-92). Osmanlı Devleti’nin şehirlerinde eğitim kurumlarının işleyişi, merkezin denetimi altında olmak üzere yerel vakıfların idari yapısı ve halkın talepleri doğrultusunda şekillenmiştir (VGMA, HRF.d. 1077: 87). 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin taşrasında vakıf temelli eğitim kurumlarının niceliksel olarak arttığı, ancak niteliksel olarak merkezdeki medreselere kıyasla daha sınırlı bir müfredatla faaliyet gösterdiği söylenebilir (Baltacı, 1976: 20). Bu dönemde, Anadolu kazalarında olduğu gibi, Balıkesir’de de eğitimin temel unsurlarını medrese, *muallimhane*, *darülkurra* ve *mektepler* oluşturmuştur. Ancak mevcut literatürde Balıkesir’in eğitim kurumları genellikle genel tarih veya şehir monografileri içinde kısmi biçimde ele alınmıştır. Dolayısıyla Balıkesir kazasındaki klasik eğitim kurumlarının bütüncül olarak incelendiği müstakil bir araştırmanın eksikliği fark edilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar Balıkesir’de faaliyet gösteren örgün eğitim kurumlarını hurufat defterleri ışığında değerlendirmektir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi’nde bulunan Balıkesir kazası ile ilgili olan hurufat defterleri, H. 1099-1250 (M. 1687-1834) tarihlerini içermektedirler. Defterler, 537 numaradan başlayarak 1158’e kadar 23 defterden oluşmaktadır. Bu defterlerde, vakıf görevlilerine ait tayin, azil, yenileme gibi kayıtlar ayrıntılı şekilde yer almakta; böylece taşra düzeyinde eğitim faaliyetlerinin idari sürekliliği ve ekonomik boyutları izlenebilmektedir. Bu yönüyle hurufat defterleri, Osmanlı Devleti’nin klasik eğitim sisteminin yerel uygulamalarını anlamak açısından birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.

Balıkesir hakkında son yıllarda hem tarihî coğrafya hem de vakıf temelli sosyal tarih alanlarında yapılan araştırmalar belirgin biçimde artmıştır. Mevcut literatür, bu kurumların tarihsel arka planını ve arşiv temelli sürekliliğini ortaya koyan çalışmalarla sınırlıdır. Bu kapsamda şehrin eğitim ağının 16. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan yapısı; Sevim (1993), Ünlüyol (1995) ve Öntüğ (2003) tarafından hazırlanan doktora tezlerinde idari, iktisadi ve sosyal boyutlarıyla kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Bu temel çalışmaların yanı sıra; Zağnos Paşa Külliyesi (Berki, 1958; Ekinci, 2011), Yıldırım Külliyesi (Köç, 2015), Şeyh Lütfullah Camii ve Zaviyesi (Akkuş ve İslamoğlu, 2018), İlyas Paşa Medresesi (Öntüğ, 2024) ve Balım Sultan Zaviyesi (Öntüğ, 2025) gibi müstakil kurumlar üzerine araştırmalar yapılmıştır. Şimşir (2014) ise bu tür araştırmalarda arşiv belgelerinin, özellikle Vakıflar Arşivi kayıtlarının metodolojik önemine dikkat çekmiştir.

Bu çalışma, mevcut literatürün sağladığı tarihsel zemin üzerinde, hurufat kayıtları aracılığıyla 18-19. yüzyıllarda taşra eğitim ağının idari yapısını ve personel profilini görünür kılarak Balıkesir eğitim tarihinin bu dönemine dair boşlukları doldurmayı hedeflemektedir.

Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş ve Balıkesir kazasındaki eğitim kurumlarına ilişkin hurufat kayıtları doküman analizi yöntemiyle tasnif edilmiştir. Çalışmanın temel inceleme birimini eğitim kurumları (medrese, darülkurra, muallimhane ve mektepler) oluşturmakla birlikte, bu kurumların tamamının vakıf yapıları bünyesinde faaliyet göstermesi sebebiyle veriler vakıf bağlamı dikkate alınarak

ele alınmıştır. Bu çerçevede elde edilen veriler; kurum adı, görevli profili, ücret bilgisi¹, atama sebebi², göreve geliş referansı³, hurufatta yer alan kayıt sayısı ile ilk ve son kayıt tarihleri gibi ölçütler esas alınarak bir tabloya aktarılmıştır.

Tablolaştırma aşamasında, eğitim kurumlarının bağlı bulunduğu vakıfların tüm görevlileri (mütevelli, nazır vb.) değerlendirmeye dâhil edilerek vakıf yapısının bütüncül işleyişi gözetilmiştir. Ancak her bir eğitim kurumu müstakil olarak incelenirken, analizin odağı özellikle o kuruma doğrudan hizmet sunan eğitim ve idare kadrosu üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu yaklaşım, tek hizmetli vakıflar (yalnızca muallimhane gibi) ile bünyesinde muallimhane bulunduran çok işlevli yapılara sahip vakıflar arasındaki yapısal farklılıkların analizi zorlaştırmasının önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Bu tablolaştırma içerisinde özellikle atama sebebi, ücret bilgisi ve göreve geliş referansı sütunları, çalışmanın analitik ağırlık merkezini oluşturmuştur. Atama gerekçelerinde tekrar eden “ilk atama”, “olmadığından” ve “vefat” gibi ifadeler kurumsal süreklilik ve dönüşümün temel göstergeleri olarak değerlendirilirken; ücret verileri görev çeşitliliği ve zaman içindeki değişimle birlikte ele alınmıştır. Göreve geliş referansları ise vakıf şartları, yerel ilamlar ve merkezî onay mekanizmaları arasındaki ilişkiyi görünür kılarak taşra eğitim kurumlarının idari işleyişine dair karşılaştırmalı bir okuma imkânı sunmuştur.

Balıkesir’de Klasik Eğitim Kurumları

Bu çalışma kapsamında Balıkesir kazasına ait hurufat defterlerinde kayıtlı 606 kayıttan oluşan veri seti analiz edilmiştir. Söz konusu arşiv verileri ışığında tespit edilen eğitim kurumları üç temel grupta tasnif edilmiştir. Bu gruplandırma yapılırken, kurumların sadece resmi statüleri değil, 18. yüzyıldan itibaren geçirdikleri fonksiyonel değişimler de esas alınmıştır. Bu bağlamda medreseler başlığı altında, klasik umumi medreselerle birlikte aslında yüksek seviyeli ihtisas kurumları olan darülhadisler de aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bu tercihin temel sebebi, Balıkesir özelinde darülhadislerin zamanla kurumsal niteliklerini yitirerek klasik medrese müfredatına veya daha temel eğitim veren muallimhanelere evrilmiş olmasıdır. Nitekim 18. yüzyıldan itibaren bu ihtisas kurumlarında muhaddis atamaları yerine muallim veya müderris atamalarının yoğunlaşması, darülhadislerin bu dönemdeki fonksiyonel değişimini takip etmek açısından kritik bir veri sunmaktadır. Bu durum, kurumların arşiv kayıtlarındaki resmi adlandırmaları ile fiili işleyişleri arasındaki farkın bir sonucu olarak değerlendirilmiştir (bkz. Tablo 1). İkinci grupta, Kur’an-ı Kerim eğitimi ve hafızlık eğitimi üzerine uzmanlaşmış darülkurrallar ve darülhuffazlar (bkz. Tablo 2); üçüncü grupta ise şehrin en yaygın eğitim ağını oluşturan ve mahalle ölçeğinde faaliyet gösteren muallimhaneler/mektepler ele alınmıştır (bkz. Tablo 3).

1. Medreseler

Osmanlı Devleti’nde 15. ve 16. yüzyıllar, medrese sisteminin kurumsal yapılanma, müfredat ve istihdam ilişkileri bakımından en güçlü olduğu dönemler olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde medreseler, sıbyan mekteplerinden sonra yüksek öğretimin temel kurumu olarak teşkilatlanmış; ilmiye sınıfının yetiştiği

- 1 Ücret sütununda geçen rakamlar bir günde alınan ücreti, muayyene bazen para bazen de aynı olarak verilen ücreti, hasbi ise ücret almadan gönüllülük esasına dayalı görev yapmayı ifade etmektedir.
- 2 Çalışmada geçen atama gerekçeleri şu anlamlara işaret etmektedir: Devretme/kasıyede, görevlinin vazifeyi kendi rızasıyla bir başkasına bırakmasını; görevden alma/azıl, usulsüzlük veya ihmâl gibi nedenlerle göreve son verilmesini; müceddeden/ilk atama yeni bir inşa veya kadro tahsisini ve bununla aynı kapsamda olmadığından atıl bir fonksiyonun müceddeden/yeniden işlerlik kazanmasını; vefat, ölüm sonrası yapılan yeni atamayı; yenileme/tecdit, cülus veya idari nedenlerle beratın tazelenmesini; beratsız, görevlinin bir süre görev yaptıktan sonra beratını almasını; kayıp, zayı olan belgenin yeniden çıkarılmasını; zamlanma ise ücret artışını ifade etmektedir. Her bir atama sebebinin, toplam 606 kayıt esas alınarak, yüzdeleri hesaplanmış ve tabloya işlenmiştir.
- 3 Hurufat kayıtlarında yer alan arz ve ilam bilgilerinden hareketle oluşturulan bu kategoride; atanan kişinin önceki görevliyle olan akrabalık bağı (oğlu, kardeşi vb.) sülale, liyakat ve ilmi ehliyeti simgeleyen ünvan veya makam referansları (naip ilamı, şeyhülislam işareti, müderris arzı vb.) ulema, herhangi bir referansın zikredilmediği durumlar ise belirtilmemiş başlıkları altında istatistiksel olarak tasnif edilmiştir. Her bir referansın, toplam 606 kayıt esas alınarak, yüzdeleri hesaplanmış ve tabloya işlenmiştir.

ana zemin hâline gelmiştir (Baltacı, 1976: 16-20; Baysun, 1979: 71-72; İpşirli, 2003: 327-328). Bu yapı içerisinde darülhadisler, hadis ilminde ihtisaslaşmış üst düzey eğitim kurumları olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur (Baltacı, 1976: 20-24). Medrese teşkilatı kendi içinde belirli derecelere ayrılmış, bu dereceler müderrislerin yevmiyeleri ve meslekî terfi imkânlarıyla doğrudan ilişkilendirilmiştir. Haşiye-i Tecrid’den başlayarak Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreselerine uzanan bu hiyerarşik yapı, Osmanlı ilmiye sisteminin omurgasını teşkil etmiştir (Baysun, 1979: 72-73; İpşirli, 2003: 328-329). Medreselerde dinî ve hukuki ilimlerin yanı sıra mantık, kelâm ve riyaziye gibi alanlarda da tedrisat yürütülmüş; bu eğitim büyük ölçüde belirli temel metinler etrafında şekillenen şerh ve haşiye geleneğine dayanmıştır (Baysun, 1979: 73; Uzunçarşılı, 1988: 20-43; İpşirli, 2003: 329-330). Müfredatın merkezî bir programdan ziyade geleneksel uygulamalarla belirlenmesi, medreseler arasında kısmi farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Medrese mezunları müderrislik, kadılık veya müftülük gibi görevlerle doğrudan devlet bürokrasisine dâhil edilmiş; talebelikten müderrisliğe uzanan süreçte medreseler arası dolaşım ve fiilî eğitim pratiği belirleyici olmuştur (Baltacı, 1976: 56-58; Baysun, 1979: 73-74; Uzunçarşılı, 1988: 66; İpşirli, 2003: 330-331). Vakfiyelerle ayakta kalan bu kurumlarda müderrislerin tayin, azil ve berat yenileme süreçleri düzenli biçimde kayıt altına alınmış; vakıf şartlarına riayet, yalnızca idari bir prosedür değil, aynı zamanda kurumsal meşruiyetin temel unsurlarından biri olarak görülmüştür (Baltacı, 1976: 25-37; Baysun, 1979: 74; Uzunçarşılı, 1988: 45-81; İpşirli, 2003: 331-332).

16. yüzyıl sonlarından itibaren medreselerin işleyişine dair eleştiriler artmakla birlikte, bu durum klasik literatürde ileri sürüldüğü gibi ani bir *bozulmadan* ziyade, sistemin giderek donuklaşması ve yeni idari-ilmî ihtiyaçlara cevap vermekte zorlanması şeklinde tezahür etmiştir (Baysun, 1979: 76; İpşirli, 2003: 332; Hızlı, 2019: 198). 15. ve 16. yüzyıllarda medrese sistemi, merkezî teşkilatlanma, derecelendirme ve müfredat bakımından büyük ölçüde payitaht odaklı bir yapı arz etmekteyken, 18. ve 19. yüzyıllarda bu yapı, merkezî eğitim politikalarının dönüşmesiyle birlikte taşra ölçeğinde vakıf şartları, ailevi silsileler ve mahallî uygulamalar üzerinden sürekliliğini muhafaza eden bir görünüm kazanmıştır. Bu dönemde Konya, Bursa ve Balıkesir gibi taşra merkezlerinde ilmî hayat, vakıf şartları veya ailevi silsileler çerçevesinde sürekliliğini korumuştur (Arabacı, 1998: 27-37; Hızlı, 1998: 187-189; Öntuğ, 2024: 25-30). Balıkesir örneğinde görüldüğü üzere; mahallî ilam, şeyhülislam onayı ve padişah beratıyla tamamlanan idari süreçler (VGMA, HRF.d. 1079/2: 132) hurufat defterlerine kaydedilmiştir. Bu kayıtlar, medrese teşkilatının ilmî yapısının yanı sıra idari ve toplumsal boyutlarını da görünür kılan temel kaynaklar niteliğindedir.

Bu çalışma kapsamında Balıkesir’de faaliyet gösteren toplam 11 medrese tespit edilmiştir. Bunlardan üçü, darülhadis adı altında incelenmiştir (bkz. Tablo 1).

1.1. Bostan Çavuş Darülhadisi

Hacı Sinan’ın oğlu Hacı Mehmet Bostan Çavuş tarafından 1570’li yıllarda Selahaddin Mahallesi’nde inşa edilen darülkurra, vakfiyesinde bu isimle zikredilse de 1583’ten itibaren darülhadis olarak anılmaya başlanmıştır. Bostan Çavuş Darülhadis Vakfı’nın bünyesinde dükkân ve bahçe gibi zengin akarlar bulunmaktadır. 20. yüzyılın başlarında “Demirli Medrese” olarak bilinen yapı daha sonra yıkılmış yerine Hasan Baba Çarşısı inşa edilmiştir (Sevim, 1993: 299; Ünlüyol, 1995: 208-209; Öntuğ, 2003: 117-118, 2023a: 13-14).

Söz konusu kurum hurufat kayıtlarında hem “Bostan Çavuş Muallimhanesi” (VGMA, HRF.d. 1136, 135) hem de “Bostan Çavuş Darülhadisi” (VGMA, HRF.d. 1136, 132) ünvanlarıyla kaydedilmiştir. Ancak arşiv verileri analiz edildiğinde, kurumda halife (VGMA, HRF.d. 1133, 130) ve muallim (VGMA, HRF.d. 1136, 135) atamalarına rastlanırken muhaddis veya müderris kaydına tesadüf edilememesi anlamlıdır. Vakıf şartlarında darülkurra şeyhinin her gün hadis nakletmesi yönündeki hükmün (Öntuğ, 2023a: 14), za-

manla kurumun halk nazarında darülhadis olarak algılanmasına yol açtığı düşünülebilir. Nitekim ihtisas kadrolarının (muhaddis/şeyhülkurra) yerini muallim atamalarının alması, başlangıçta darülkurra-darülhadis kompleksine sahip olan kurumun fonksiyonel olarak muallimhaneye dönüştüğüne işaret etmektedir. Bostan Çavuş örneğinde somutlaşan bu durum, Balıkesir'deki kurumsal evrilmenin tipik bir örneği olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle söz konusu kurum, bu çalışmanın metodolojik kurgusu gereği muallimhane statüsünde değerlendirilmiş ve bu niteliğiyle ilgili bölümde detaylandırılmıştır.

1.2. Darbalioğlu Hacı Mehmet Çelebi Medresesi

Darbalioğlu Hacı Mehmet Çelebi tarafından Börekçioğlu Mahallesi'nde, Hacı Ali Cami yakınında, 1770'li yılların sonunda kurulmuştur. Söz konusu kurumla ilgili 1777-1828 yılları arasına ait olan dört kayıt, medresenin elli yıldan fazla süreyle Balıkesir eğitim hayatına hizmet verdiğine işaret etmektedir. Hurufat kayıtlarına göre kurumda görev yapan müderrisin, vakfiyede belirlenen muayyene karşılığında görev yaptığı anlaşılmaktadır. Arşiv verileri analiz edildiğinde (bkz. Tablo 1), atama gerekçeleri arasında vefat (%25) ve devretme (%75) gibi sebeplerin mevcut olduğu görülmektedir. Atamaların %75 oranında ulema (liyakat) esasına dayandığı (VGMA, HRF.d. 1077: 86), ancak bazı kayıtlarda soy bağına dair açık bir ibare bulunmamasının sülale içi bir intikal ihtimalini de beraberinde getirdiği söylenebilir (VGMA, HRF.d. 1077: 90). Yüksek orandaki devretme ve ulema referansı verileri, kurumun akademik bir silsile içerisinde sürekliliğini koruduğuna ve müderrislik makamının ehliyet sahibi isimler arasında planlı bir şekilde intikal ettirildiğine işaret etmektedir.

1.3. Fatma Hatun Medresesi

Sultan II. Murat'ın (1421-1451) kız kardeşi Fatma Hatun tarafından Martlı Mahallesi'nde inşa ettirilen muallimhane ve mescit kompleksi, 1595'te 12 odalı bir medreseye dönüştürülerek kurumsal sürekliliğini korumuştur. Gelirleri çeşitli kırsal yerleşmelerden (karye ve mezraa) sağlanan kurum, harabeye dönüştükten sonra Alaybeyi İsmail tarafından onarılmış ve bu tarihten itibaren "Alaybeyi İsmail Mescidi" adıyla da anılmıştır (Sevim, 1993: 298-299; Ünlüyol, 1995: 208; Öntuğ, 2003: 118-119).

Hurufat defterlerine yansıyan 1705-1802 yılları arasına ait 26 kayıt, kurumun bu dönemde aktif bir işleyişe sahip olduğuna işaret etmektedir. Tablo 1 incelendiğinde, görevlilerin sadece bir kısmının doğrudan eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili olduğu; müderris, müteveli ve nazır gibi isimlerin muayyene karşılığında hizmet verdikleri anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 134). Müderris atamalarının büyük oranda liyakat esasına göre yapıldığı söylenebilir. Nitekim bu müderrislerin aynı zamanda medresenin mütevelliliği görevini de üstlenmiş olmaları, kurumun idari ve akademik yönetiminin ehliyet sahibi kişilere teslim edildiğine dair bir gösterge olarak değerlendirilebilir (VGMA, HRF.d. 539: 89). Bununla birlikte, atamaların yaklaşık %46'sının vefat sebebiyle gerçekleşmesi ve referans kanallarının çeşitliliği, medresenin hem akademik liyakati hem de vakıf hukukunun getirdiği kurumsal düzeni yansıttığını akla getirmektedir. Bu veriler ışığında, Fatma Hatun Medresesi'nin 16. yüzyıl sonundan itibaren Balıkesir'in köklü eğitim kurumlarından biri olarak varlığını uzun süre koruduğu düşünülmektedir.

1.4. Hacı Ali Darülhadisi

Hacı Ali tarafından 1770'li yıllarda tesis edildiği anlaşılan bu kurumun, hangi mahallede konumlandığına dair açık bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Kurumla ilgili tespit edilen 1779 tarihli tek hurufat kaydında; pazartesi günleri ikindi namazından sonra görev yapmak üzere tayin edilen vaiz Ahmet'in vefatı üzerine, bu göreve Halil'in atandığı zikredilmektedir (VGMA, HRF.d. 1077: 88). İkinci namazı sonrası gibi belirli bir zaman dilimi için vaiz atamasının yapılması, bu yapının müstakil bir ihtisas kurumundan ziyade, bir

camii bünyesinde faaliyet gösteren ders halkası niteliğinde olabileceğine işaret etmektedir (bkz. Tablo 1). Bununla birlikte, 1804 tarihli farklı bir kayıta Hacı Mehmet kızı Fatma’nın, 400 kuruşluk nakit vakfının nema gelirinden 15 kuruşunu “Hacı Ali Medresesi’ne” bağışladığı görülmektedir (VGMA, HRF.d. 539: 90). Balıkesir’de bu isimle anılan başka bir eğitim kurumuna rastlanmaması, zikredilen medrese ile darülhadisın aynı yapı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kurumun isimlendirmesinde görülen bu farklılık (darülhadis/medrese), taşradaki ihtisas kurumlarının zamanla genel müfredatlı eğitim yapılarına evrildiği yönündeki kurumsal dönüşüm teziyle uyumlu bir tablo sunması bakımından dikkat çekicidir. Arşivde başka bir kayda rastlanmamış olması ise kurumun işlevini uzun süre devam ettiremediği şeklinde yorumlanabilir.

1.5. Hacı İbrahimoglu Medresesi

Hacı İbrahimoglu tarafından 1720’li yılların başında inşa edildiği anlaşılan bu medresenin, şehrin hangi bölgesinde konumlandığına dair arşiv belgelerinde açık bir kayıt tespit edilememiştir. Kurumla ilgili ulaşılan 1726 tarihli tek hurufat kaydında; müderrislik görevine tayin edilen Ahmet’in, vakıf şartlarına uygun olarak muayyene karşılığında hizmet verdiği zikredilmektedir (VGMA, HRF.d. 1083: 185). Söz konusu kayıta atama gerekçesinin “olmadığından” olması ve sonrasında başka bir veriye rastlanmaması, kurumun eğitim faaliyetlerini uzun süre devam ettiremediğine veya zamanla başka bir vakıf çatısı altında birleşmiş olabileceğine işaret etmektedir (bkz. Tablo 1). Tek kayıtlı bu tür kurumlar, her ne kadar Balıkesir eğitim ağında kısa süreli bir yer tutmuş görünse de 18. yüzyıl başlarındaki yerel eğitim hamlelerinin çeşitliliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1.6. Hacı Kaya Medresesi

Hacı Kaya tarafından Mustafa Fakih Mahallesi’nde inşa ettirilen bu medresenin, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin ilmi hayatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Kuruma dair 1764-1830 yılları arasını kapsayan 12 adet hurufat kaydı tespit edilmiştir. Söz konusu kayıtlarda, müderrislik görevine getirilen isimlerin hizmetleri karşılığında ücret almadıkları zikredilmiştir (VGMA, HRF.d. 1076: 52). Ayrıca belgelerdeki ifadelerden medresenin, öğrencilerin iâşe ve ibâtesine (beslenme ve barınma) imkan tanıyan yatılı bir statüde olduğu anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 537: 78). İncelenen dönemde kurumda Hasan, Mehmet, Mustafa, İbrahim ve Ahmet gibi isimlerin müderrislik görevini deruhte ettikleri görülmektedir. Atama gerekçeleri incelendiğinde; vefat (%34) ve görevden alma (%33) oranlarının birbirine yakın olduğu, bunları devretme (%25) ve ilk atama/olmadığından (%8) gerekçelerinin takip ettiği görülmektedir (bkz. Tablo 1). Vefat ve görevden alma oranlarının başa baş seyretmesi, kurumun idari disiplin ve denetim mekanizmalarının oldukça aktif işlediğine, sadece doğal ayrılmaların değil, performans ve liyakate dayalı müdahalelerin de kurumsal yapıyı şekillendirdiğine işaret etmektedir.

Hacı Kaya Medresesi’nde 1810-1822 yılları arasında gözlemlenen müderrislik atamaları, Osmanlı taşra eğitim dünyasındaki liyakat temelli rekabeti ve ulema hareketliliğini yansıtmaları bakımından oldukça dikkat çekicidir. Atama kayıtlarına göre, 1810’da Süleyman oğlu Dağıstanlı Mehmet’in medreseyi atıl bıraktığı iddiasıyla İçelli Abdullah oğlu Seyyid Mehmet tarafından başlatılan hukuki mücadele, önce İçelli Mehmet’in lehine sonuçlanmışsa da Dağıstanlı Mehmet’in mahkeme yoluyla hakkını geri almasıyla kurumsal bir meşruiyet kavgasına dönüşmüştür (VGMA, HRF.d. 541: 19). 1811’de Dağıstanlı Mehmet görevi ortaklaşa yürütmek üzere Mustafa’ya devretmiştir (VGMA, HRF.d. 541: 21). 1814 yılına gelindiğinde ise Dağıstanlı Mehmet ve Mustafa fiilen görev başında bulunmamaları üzerine azilleri ve yerlerine nihayet İçelli Mehmet’in asaleten atanması (VGMA, HRF.d. 540, 84), nihayetinde onun vefatından sonra görevin Balıkesirli Hasan’a verilmesi (VGMA, HRF.d. 540, 90) medresenin işlevselliğinin korunması adı-

na sergilenen idari titizliğe işaret etmektedir. Bu süreçte zikredilen “Dağıstani” ve “İçili” gibi nisbeler, Balıkesir’in 19. yüzyıl başında farklı coğrafyalardan gelen ulema için önemli bir cazibe merkezi ve ilmi istihdam alanı olduğunu göstermektedir. Müderrislerin şeyhülislamlık makamına dek uzanan bu nüfuz mücadelesi, taşra medreselerinin akademik itibarının ve yerel ulema ağları ile merkezi bürokrasi arasındaki etkileşimin boyutlarını anlamak açısından birinci elden veriler sunmaktadır.

Kurumdaki atama silsilesi genel olarak değerlendirildiğinde, %25 oranında herhangi bir referansın belirtilmediği, ulema (%67) ve sülale (%8) bağlarının ise sınırlı düzeyde kaldığı tespit edilmiştir. Bu durum, medresedeki görevlendirmelerde sülale bağından ziyade akademik liyakatin ön planda tutulduğuna işaret etmektedir. Mevcut verilere göre medresenin, altmış yılı aşkın bir süre boyunca kesintisiz olarak faaliyetlerini sürdürdüğü söylenebilir.

1.7. Hoca Sinan Medresesi

Sultan II. Bayezid’in (1481-1512) hocası Hoca Sinan Efendi tarafından 1486 yılında Sahnhisar Mahallesi’nde inşa ettirilen külliye; medrese, beytüttalim (muallimhane) ve mescitten oluşan yapısıyla şehrin en köklü vakıf merkezlerinden biridir. Vakfın ekonomik sürdürülebilirliği, Sultan II. Bayezid tarafından mülk olarak verilen Balıkesir’deki Çayırhisar ve Üçpınar köyleri ile Saruhan’daki Dereköy’ün gelirleriyle sağlanmıştır. Medresenin 18. yüzyılda Bostan Çelebi tarafından yenilenmesi ve vakfiyedeki “Orta Mescit” ibaresine atfen “Orta Medrese” adıyla anılması, kurumun fiziksel ve idari sürekliliğine işaret etmektedir (Sevim, 1993: 303; Ünlüyol, 1995: 200-212; Öntüğ, 2003: 83-122).

Hurufat defterlerine yansıyan 1691-1832 yılları arasındaki 27 kayıt incelendiğinde, Tablo 1’de işaret edildiği üzere, kurumda müderris atamasına dair doğrudan bir kayda rastlanmamış olması dikkat çekicidir. Bu durum, medresenin işleyişinin hurufat kayıtlarına yansımayan farklı idari mekanizmalarla veya mütevellî-müderris birleşmesiyle sürdürülmesine bağlanabilir. Nitekim 1676 tarihli bir belge, Hoca Sinan Medresesi müderrisi ve mütevellisinin aynı kişi olduğunu teyit ederken (BOA, AE.SMMD.IV. 97/11391); 1792 tarihli bir başka kayıt ise mütevellinin ehil olması durumunda müderrisliği bizzat üstlendiğini, aksi halde dışarıdan görevlendirme yapıldığını göstermektedir (BOA, C.MF. 154/7656). Ancak merkezi denetimi yansıtan hurufat kayıtlarında müderris atamalarına tesadüf edilmemesi, medrese kimliğinin zamanla vakıf bünyesindeki mescit ve muallimhane hizmetleri lehine zayıfladığına işaret etmektedir. Bu sessizlik, kurumun akademik bir merkez olmaktan ziyade, temel dini hizmetlerin verildiği ve evlad-ı vâkıfın “duaguy” gibi ünvanlarla desteklendiği bir sosyal-dini yapıya dönüştüğünü ortaya koyan, kurumsal evrilme süreciyle uyumlu bir veri olarak değerlendirilmelidir.

Vakfın personel yapısında ferraş ve cabinin 1, müezzinin 1-2, imamın 2 ve kayyımın 1 akçe yevmiye aldıkları görülmektedir (VGMA, HRF.d. 1136: 132; HRF.d. 1074: 68). Personel yönetiminde liyakat esasının gözetildiği, görevini terk eden müezzinlerin azledilmesinden (VGMA, HRF.d. 1140: 207) ve müezzin Hasan oğlu Ahmet örneğinde olduğu gibi hizmeti çok ücreti az “hidmeti kesîr vazîfesi kalîl” olan görevlilere yapılan zamlardan anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1074: 68). Burada müezzin Ahmet’in maaşının bir akçeden iki akçeye çıkarılması vakıf idaresinin personelinin refahı ve hizmet kalitesi arasındaki dengeyi gözetme gayretini yansıtmaları bakımından önemlidir. Yine dikkat çekici başka bir husus da evlat vazifesi, duaguy veya ihlashan adı altında kadın evlatlara sağlanan mali haklardır. 1713 tarihli bir hükümlerle, kadınların vakıf gelirinden mahrum bırakılmasının vakıf hukukuna aykırı olduğu tescillenmiş (BOA, A.DVNS-MHM.d. 121, hüküm no. 958); bu doğrultuda Şerife Havva, Şerife Ayşe ve Nesibe gibi isimlere düzenli ödemeler yapılmıştır (VGMA, HRF.d. 1097: 25; VGMA, HRF.d. 538: 103). Sülale bağına dayalı %63 oranındaki bu atamalar (bkz. Tablo 1), vakfın eğitim faaliyetlerinin yanı sıra bir sosyal güvenlik ağı olarak işlev

gördüğünü de ortaya koymaktadır. Hurufat kayıtları genel olarak analiz edildiğinde atama gerekçeleri arasında; vefat (%60), devretme (%15), görevden alma (%7), yenileme (%7), ilk atama/olmadığından (%7) ve zamlanma (%4) gibi sebeplerin yer aldığı tespit edilmiştir (bkz. Tablo 1). Vefat oranının diğer gerekçelere kıyasla belirgin şekilde yüksek olması, vakıf personelinin görevlerini genellikle hayat boyu sürdürdüğünü ve kurumda istikrarlı bir hizmet geleneğinin hakim olduğunu göstermektedir.

1.8. İğneci Mescidi Medresesi

Banisi kesin olarak tespit edilemeyen İğneci Mescidi Medresesi, Karaoğlan Mahallesi’nde, Seyyid Hacı Yahya Darülhadi’sinin yakınında 1720’li yılların başında tesis edilmiştir (VGMA, HRF.d. 1137: 212). Kurumla ilgili 1724-1817 yılları arasını kapsayan 12 adet hurufat kaydına tesadüf edilmiştir. Başlangıçta sadece mescit olarak hizmet veren yapının, 1738 yılında Hüseyin oğlu Şeyh Hasan’ın ilk atama yoluyla müderrislik görevine getirilmesiyle medrese hüviyeti kazandığı görülmektedir (VGMA, HRF.d. 1079/2: 131). Arşiv belgelerinde önceleri “İğneci Mescidi” olarak zikredilen kurumun, eğitim faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte “İğneci Mescidi Medresesi” adıyla anılması, fiziki mekanın fonksiyonel dönüşümüne işaret etmektedir.

Vakfın personel hiyerarşisinde camide görev yapan imam, kayyım ve müezzinin birer akçe yevmiye aldıkları; medresede görevli müderrisin ise muayyene veya hasbi olarak hizmet verdiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1137: 212; HRF.d. 540: 87). Atama gerekçeleri analiz edildiğinde vefat oranının en yüksek (%50) olduğu, bunu ilk atama/olmadığından (%25), devretme (%17) ve görevden alma (%8) sebeplerinin takip ettiği tespit edilmiştir (bkz. Tablo 1). Bu dağılım, kurumdaki personel sirkülasyonunun büyük oranda vefat gibi doğal süreçlerle şekillendiğine ve kadro değişimlerinin idari uyumsuzlıklardan ziyade kurumsal büyüme evrelerini yansıttığına işaret etmektedir. Görevlendirmelerde ulema referansının %58 gibi yüksek bir oranda seyretmesi, kurumda sülale bağından (%17) ziyade akademik liyakatin ve unvan sahipliğinin belirleyici olduğuna işaret etmektedir.

Kurumun idari tarihinde 1803 yılında yaşanan müderrislik ataması, dönemin eğitim hukuku ve görev disiplini açısından oldukça dikkat çekicidir (VGMA, HRF.d. 539: 89). Hasan oğlu Mehmet’in hem İğneci Medresesi’nde hem de Edremit’teki Orta Medrese’de müderris olması nedeniyle ortaya çıkan “maniatü’l-cem” (iki görevin birleşmesine engel durum) hali, idari bir müdahaleye konu olmuştur. Hasan oğlu Mehmet, Edremit’teki görevi nedeniyle İğneci Medresesi’ndeki hizmetlerini aksattığı ve burada fiilen bulunmadığı gerekçesiyle görevden alınarak yerine Mehmet oğlu Ömer’in atanması, medresedeki eğitim sürekliliğinin korunması adına sergilenen denetim mekanizmasını ortaya koymaktadır. Mevcut kayıtlar, medresenin bir asrı aşkın bir süre boyunca Balıkesir’in mahalle ölçekli eğitim ağında aktif bir rol oynadığını göstermektedir.

1.9. İlyas Paşa/Mevlevihane Medresesi ve Mescidi

Balıkesir Mutasarrıfı İlyas Paşa, 1632 yılındaki isyan ve idamı öncesindeki meşru idarecilik döneminde, Mustafa Fakih Mahallesi’nde bir Mevlevihane, Ali Fakih Mahallesi’nde de bir cami yaptırmıştır. İlyas Paşa’nın siyasi nüfuzunu kaybettiği isyan süreci ve sonrasındaki idamı (Yağcı, 2016: 89-108), onun adıyla anılan bu yapıların kurumsal bir kesintiye uğramasına neden olmuştur. Nitekim Mevlevihane küçük ölçekli bir yapı olup (iki oda ve bir avlu) banisinin durumu nedeniyle işlev kazanamadan kapatılmıştır. Uzun süre atıl kalan bu yapı, ancak 1725 yılında Seyyid Hacı Ahmet Efendi tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirilerek medreseye dönüştürülmüş ve bu tarihten itibaren eğitim faaliyetlerine açılmıştır. 20. yüzyılın başlarına kadar aktif eğitim faaliyetlerinin devam ettiği medreseye dair öğrenci sayısı veya ders programı gibi ayrıntılara ulaşılamamıştır (Öntü, 2003: 67, 106; 2023a: 15-35).

Hurufat defterlerine yansıyan 1706-1788 yılları arasındaki 10 kayıt incelendiğinde, kurumun fiziksel ve işlevsel dönüşüm süreci net bir şekilde izlenebilmektedir. 1706 tarihli ilk kayıta kurumdan “İlyas Paşa Mescidi” veya “Tekke Mescidi” (VGMA, HRF.d. 1136: 134) olarak bahsedilmesi 18. yüzyılın başında medrese henüz işler hale gelmemişken mescidin ibadete açık olduğunu kanıtlamaktadır. Kurumun personel yapısı analiz edildiğinde; camide görev yapan imamın 2-3 akçe yevmiye aldığı, kayyım ve ferraşın da mescit hizmetlerini deruhte ettiği (VGMA, HRF.d. 1136: 134); medresede ise müderrisin hasbi olarak görev yaptığı görülmektedir (HRF.d. 1083: 185). Atama gerekçeleri incelendiğinde; vefat (%40) ve devretme (%40) oranlarının eşit olduğu, bunları ilk atama/olmadığından (%20) gerekçesinin takip ettiği tespit edilmiştir (bkz. Tablo 1). Vefat ve devretme oranlarının başa baş seyretmesi, kurumun Mevlevihane’den medreseye dönüşüm sancılarına rağmen idari sürekliliğini koruduğuna ve personel yapısının hem doğal değişimler hem de planlı devirlerle istikrara kavuştuğuna işaret etmektedir.

Vakfın referans ağları incelendiğinde, atamaların %30’unun sülale bağına dayandığı, özellikle imamet görevinde Mahmut-Mehmet-Ahmet silsilesinde olduğu gibi babadan oğula bir intikalin yaşandığı görülmektedir (VGMA, HRF.d. 1074: 69). Bu durum, kurumun mahalle ölçeğinde dini ve sosyal bir merkez olarak kökleştiğini ve kurumsal kimlik değişimine rağmen belirli ailelerin gözetiminde faaliyetlerini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

1.10. Seyyid Hacı Yahya Darülhadişi

Seyyid Hacı Yahya tarafından 1720’li yılların başında Karaoğlan Mahallesi’nde, İğneci Mescidi civarında tesis edilmiştir. Kuruma dair ulaşılan 1721 tarihli tek hurufat kaydında, müderrislik görevine Ali isimli şahsın ilk atama yoluyla getirildiği ve hizmeti karşılığında muayyene ücreti aldığı zikredilmektedir (VGMA, HRF.d. 1133: 131). Arşiv serisinde bu tarihten sonrasına ait başka bir belgeye rastlanmaması, darülhadişin kurumsallaşma sürecini tamamlayamadan faaliyetlerinin kesintiye uğradığını düşündürmektedir. Kayıtların tekil bir atama ile sınırlı kalması, kurumun Balıkesir’in eğitim ağında kalıcı bir yer edinemediğine işaret eden temel bir göstergedir.

1.11. Seyyid Halil Efendi Medresesi

Medrese, Seyyid Halil Efendi tarafından 1800’lü yılların başında Börekçiler Mahallesi’ndeki İnciroğlu Mescidi’nin bitişiğinde müceddeden yaptırılmıştır. 1804 tarihli kayda göre Halil Efendi, tesis ettiği medresenin müderrislik görevine Balıkesir ulemasından olan oğlu Seyyid Ali’yi muayyene ücreti karşılığında atamıştır (VGMA, HRF.d. 539: 90). Söz konusu atamanın, adayı belirleyen bir imtihan neticesinde ve şeyhülislamlık onayıyla gerçekleşmesi, kurumun kuruluş aşamasından itibaren merkezi bürokrasiyle uyumlu ve akademik standartlara dayalı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Atama gerekçesi olarak sadece ilk atama verisinin bulunması ve bu atamanın ulema referansı ile gerçekleşmesi (bkz. Tablo 1), vakfın başlangıç aşamasındaki kurumsal niteliğini ortaya koymaktadır. Baninin oğlunu müderris olarak tayin etmesi sülale bağını düşündürse de atamanın bilimsel bir imtihan sonucuna dayanması, kurumda ailevi önceliklerden ziyade akademik liyakatin tesis edilmeye çalışıldığına işaret etmektedir.

Tablo 1. Balıkesir Medreseleri ve Darülhadisleri (1689-1832)

No	Medresenin/ Vakfın Adı	Görevliler	Yevmi/ Ücret	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Sayısı	Hurufat Tar.
1	*Bostan Çavuş Vakfı	camide: bevvap, cüzhan, ferraş, ihlashan, imam, nebe/enamhan, salavathan, tevhihan, noktacı; vakıfta: mütevelli, nazır; muallimhanede: halife, muallim	0,5-5 akçe / muayye ne	vefat 55, yenileme: 15, devretme: 13, görevden alma: 8, ilk atama/olmadığından: 3, kayıp: 3, beratsız: 3	belirtilmemiş: 62, sülale: 38	61	1689- 1824
2	Darbaloğlu Hacı Mehmet Medresesi	medresede: müderris	Beliril memiş	devretme: 75, vefat: 25	ülema: 75, belirtilmemiş: 25	4	1777- 1828
3	Fatma Hatun Vakfı	medresede: müderris; camide: imam, kayyum, müezzin; vakıfta: cabi, mütevelli, nazır	0-2 akçe	vefat 45, görevden alma: 19, ilk atama/olmadığından: 12, devretme: 12, yenileme: 8, beratsız: 4	belirtilmemiş: 88, ülema: 8, sülale: 4	26	1705- 1802
4	*Hacı Ali Darülhadisi	camide: vaiz	Beliril memiş	vefat 100	belirtilmemiş: 100	1	1779- 1779
5	Hacı İbrahim Medresesi	medresede: müderris	Beliril memiş	ilk atama/olmadığından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1726- 1726
6	Hacı Kaya Medresesi	medresede: müderris	Beliril memiş	vefat 34, görevden alma: 33, devretme: 25, ilk atama/olmadığından: 8	belirtilmemiş: 25, ülema: 67, sülale: 8	12	1764- 1830
7	*Hoca Sinan Vakfı	medresede: duaguy; camide: ferraş, imam, kayyum, müezzin; vakıfta: cabi	1-30 akçe	vefat 60, devretme: 15, görevden alma: 7, yenileme: 7, ilk atama/olmadığından: 7, zamlanma: 4	sülale: 63, belirtilmemiş: 37	27	1691- 1832
8	İğneci Vakfı	medresede: müderris; camide: imam, kayyum, müezzin	1 akçe	vefat 50, ilk atama/olmadığından: 25, devretme: 17, görevden alma: 8	ülema: 58, belirtilmemiş: 25, sülale: 17	12	1724- 1817
9	İlyas Paşa Vakfı	medresede: müderris; camide: ferraş, imam, kayyum	2-3 akçe	vefat 40, devretme: 40, ilk atama/olmadığından: 20	belirtilmemiş: 70, sülale: 30	10	1706- 1788
10	Seyyid Hacı Yahya Darülhadisi	medresede: müderris	Beliril memiş	ilk atama/olmadığından: 100	belirtilmemiş: 100	1	1721- 1721
11	Seyyid Halil Efendi Medresesi	medresede: müderris	Beliril memiş	ilk atama/olmadığından: 100	ülema: 100	1	1804- 1804

Tablo 1’de sunulan veriler, Balıkesir’deki medrese ve darülhadislerin 18. ve 19. yüzyıllardaki işleyişine dair kurumsal ve ekonomik dönüşümü istatistiksel olarak doğrulamaktadır. Atama gerekçeleri arasında vefat oranının (%45-50) baskınlığı kurumsal bir istikrara işaret ederken; ücretlerin vakıf ölçeğine göre 1 ile 30 akçe arasında değişmesi ve müderrislerin çoğunlukla hasbi görev yapması, taşra ulemasının ekonomik yapısının çeşitliliğini göstermektedir. Atamalarındaki sülale bağı (%38-63) köklü vakıflarda bir sosyal güvenlik ağı oluştururken, yeni kurulan veya akademik odağını koruyan yapılarda ülema referansının (%58-100)

ve imtihan şartının ön plana çıkması liyakat dengesinin gözetildiğini ortaya koymaktadır. Tablo 1’de (*) ile işaretlenen darülhadis ve medreselerde klasik yüksek ihtisas kadroları yerine muallim ve duaguy gibi temel eğitim ve sosyal hizmet kadrolarının yoğunlaşması ise taşradaki eğitim faaliyetlerinin ağırlık merkezinin uzmanlık eğitiminden, temel halk eğitimine ve çok amaçlı vakıf yapılarına kaydığı şeklinde değerlendirilebilir.

2. Darülkurralar ve Darülhuffazlar

Osmanlı Devleti’nin eğitim sisteminde darülkurralar ve darülhuffazlar; Kur’an-ı Kerim kıraati, tecvit ve talim ilimlerinin öğretildiği, hıfz eğitiminin tamamlandığı ihtisas kurumları olarak medrese geleneğinin tamamlayıcı unsurlarını oluşturmuştur. Baltacı, darülkurraların cami ve medreselerden ayrı, müstakil birer uzmanlık kurumu olarak teşkilatlandığını ve buralarda ders verenlerin “şeyhülkurra” ünvanıyla akademik hiyerarşinin özel bir basamağında yer aldığını belirtmektedir (Baltacı, 1976, 22-24). 18. ve 19. yüzyıllarda bu kurumlar, özellikle taşra şehirlerinde dinî eğitimin canlı kalmasını sağlamış; şeyhülkurra ve huffaz ünvanlı hocaların nezaretinde faaliyet göstermiştir. Vakıf gelirleriyle desteklenen bu yapılar, çoğu kez bir cami veya medreseye bitişik inşa edilerek ibadet ve eğitim işlevini birlikte yürütmüştür. Baltacı, bu kurumlardaki atamaların da tıpkı medreselerde olduğu gibi vakıf şartlarına (meşrutiyet) ve merkezi bürokrasinin onayına tabi olduğunu, personelin ehliyetinin ise kıraat ilmindeki yetkinliğiyle ölçüldüğünü vurgular (Baltacı, 1976: 104-109). Hurufat defterlerinde yer alan berat kayıtları, bu kurumların uzun ömürlü bir idari düzen içinde işlediğini ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın sonlarına doğru medrese teşkilatındaki genel zayıflamaya paralel biçimde bazı kurumlar işlevini yitirmişse de Konya, Aksaray ve Balıkesir gibi merkezlerde geleneksel Kur’an-ı Kerim eğitimi sürdürülmüştür (Kılıç, 2012: 13-14; Küçükdağ, 2014: 5-9, 11-46; Temel ve Küçükdağ, 2018: 73-75; Öntüğ, 2023a: 20-23).

Bu çalışma kapsamında Balıkesir’de Hacı Hüseyin Darülkurrası ile Yıldırım Bayezid Han Eski İmaret Camii bünyesinde faaliyet gösteren bir darülhuffaz tespit edilmiştir (bkz. Tablo 2).

2.1. Hacı Hüseyin Darülkurrası

Hacı Hüseyin tarafından 1710’lu yılların başında inşa edilen darülkurra, Balıkesir’deki kıraat eğitiminin en müstakil ve köklü merkezlerinden biridir (Öntüğ, 2023a: 20-21). Hurufat kayıtlarına yansıyan 1712-1815 yılları arasına ait 10 kayıt, kurumun bir asrı aşkın süre kesintisiz hizmet verdiğini kanıtlamaktadır. Söz konusu kayıtların tamamının doğrudan “şeyhülkurra” atamasına dair olması, kurumun ihtisas karakterini koruduğuna işaret etmektedir. Atama verileri analiz edildiğinde, şeyhülkurralık görevi için belirlenen günlük 2 akçelik ücretin incelenen yüzyıl boyunca değişmeden korunması, vakfın mali yapısındaki ve idari hiyerarşisindeki istikrarı yansıtmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 135; HRF.d. 540: 85). Özellikle 1791 yılından itibaren bu atamalarda, tıpkı üst düzey müderris kadrolarında olduğu gibi şeyhülislam onayının aranmaya başlanması (VGMA, HRF.d. 537: 78), taşradaki kıraat eğitiminin merkezî bürokrasi tarafından sıkı bir denetime tabi tutulduğunu göstermektedir. Nitekim Baltacı’nın da işaret ettiği gibi şeyhülkurralık makamının ilmiye hiyerarşisi içerisinde daha prestijli bir kariyer basamağı haline geldiğini de kanıtlamaktadır.

Atama gerekçeleri incelendiğinde vefat (%60) ve devretme (%30) oranlarının yüksekliği, personel sirkülasyonunun planlı ve kurumsal bir silsile içinde yürüdüğünü ortaya koymaktadır. Atamalardaki referans ağları analiz edildiğinde; özellikle 1773 tarihli kayıttan itibaren görevin İbrahim oğlu Ahmet’ten oğlu Salih’e (VGMA, HRF.d. 1080: 48), ondan Mustafa’ya (VGMA, HRF.d. 537: 78) ve nihayetinde 1815’te görevin ikiye bölünerek Emin ve Halil kardeşlere intikal etmesi (VGMA, HRF.d. 540: 85), kurumda sülale bağının (%30) kurumsal bir hafıza oluşturduğuna işaret etmektedir (bkz. Tablo 2). Şeyhülkurra makamının nesiller boyu aynı aile içerisinde imtiyazlı bir miras gibi intikal ettirilmesi, bu müstakil darülkurranın Balıkesir’deki belirli bir ulema ailesinin akademik ve ekonomik odağı haline geldiği şeklinde yorumlanabilir.

2.2. Yıldırım Bayezid Han Eski İmaret Camii Darülhuffazı

Sultan I. Bayezid (1389-1402) tarafından 1389 yılında inşa ettirilen külliye, Balıkesir’in sosyal ve dinî mimarisini “tek çatı altında” toplayan en kapsamlı ve merkezî yapısıdır. Cami, medrese, imaret ve hamam gibi birimlerden müteşekkil olan bu kompleks, bünyesindeki vakıf hiyerarşisiyle Balıkesir’in toplumsal yapısını şekillendiren en temel kurum hâline gelmiştir (VGM, 1977: 3-15; Sevim, 1993: 267-270; Ünlüyol, 1995: 186-187; Öntuğ, 2003: 72-74; Köç, 2015: 115-129).

Hurufat kayıtları analiz edildiğinde (1691-1832), kurumun diğer müstakil eğitim birimlerinden farklı olarak çok katmanlı bir idari ve mali ağına parçası olduğu görülmektedir. Külliye bünyesindeki darülhuffaz faaliyeti, vakıf şartları çerçevesinde yürütülen uzmanlaşmış bir birim niteliğindedir. Ancak ilginç bir veri olarak; 18. yüzyıl ortalarına kadar uzanan geniş kayıt setinde “huffaz” (hafız yetiştiren) atamasına dair yalnızca iki kayda rastlanması (VGMA, HRF.d. 1079/2: 130; VGMA, HRF.d. 1076: 52), bu ihtisas kadrosunun kurum içindeki istisnai yerini ortaya koymaktadır. 1736 tarihli kayıtta, Süleymiş Bey’in aylık 63 akçe gibi yüksek bir ücretle ihdas ettiği huffazlık görevinin bir süre atıl kalması üzerine Hafız Mehmet’in atanarak “kurumu yeniden işler hale getirmesi”, külliye içindeki eğitim birimlerinin zaman zaman yerel hamiler eliyle ihya edildiğini kanıtlamaktadır.

Hurufat kayıtları incelendiğinde darülhuffazın aslında devasa bir “vakıf şemsiyesi” altında yönetildiğini yansıtmaktadır. Azizoğlu Vakfı’ndan camiye yapılan 5.000 akçelik havale ve bu paranın nazırlığı ile katıplığı üzerinden yürütülen bürokrasi (VGMA, HRF.d. 540: 86), kurumun finansal açıdan ne denli girift ilişkiler ağına sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan, külliye bünyesindeki Yıldırım Medresesi, Balıkesir’in “dışa açılan yüzü” ve şehrin en yüksek payeli akademik merkezi olarak konumlanmıştır. Medrese, statü bakımından 17. yüzyıl başında “ellili” payesine yükselmiş, Sahn-ı Seman yoluyla gelen müderrislerin istihdam edilmesiyle Balıkesir şehrini ilmî açıdan ön plana çıkarmıştır. Şeriye sicillerinde Yakupzade Mahmud Efendi gibi 15 yıl görev yapan veya Süleymaniye payesine terfi eden müderrislerin isimleri ve günlük 50 akçeye varan yevmiyeleri detaylıca kaydedilmiş (Köç, 2015: 23-26) olsa da bu atamaların incelenen hurufat defterlerine yansımamış olması dikkat çekicidir. Hurufat kayıtlarındaki bu sessizlik, medrese atamalarının doğrudan merkezî bürokrasi veya müstakil beratlarla yürütüldüğünü, cami birimi içindeki darülhuffazın ise yerel vakıf şartları ve ek tahsisatlarla idare edildiğini ortaya koyan metodolojik bir ayrım olarak değerlendirilmelidir.

Atama dinamiklerinde nazır, müteveli ve cabi gibi idari kadrolarda sülale (%20) ve görevden alma (%12) oranlarının mevcudiyeti, Hacı Hüseyin Darülkurra’sındaki ailevi özerkliğin aksine, burada çok daha sıkı bir merkezî ve vakfi denetimin olduğunu doğrulamaktadır. Sonuç olarak, Yıldırım Bayezid Külliyesi bünyesindeki darülhuffaz; müstakil bir okul olmaktan ziyade, şehrin en büyük vakıf hiyerarşisi içerisine entegre edilmiş hem dinî hizmetleri tamamlayan hem de toplumsal dindarlığı besleyen stratejik bir eğitim modülü olarak tanımlanabilir.

Tablo 2. Balıkesir Darülkurraları ve Darülhuffazları (1691-1832)

No	Kurumun/ Vakfın Adı	Görevliler	Yevmiye/ Ücret	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Sayısı	Hurufat Tar.
1	Hacı Hüseyin Darülkurra’sı	darülkurrada: şeyhülkurra	2 akçe	vefat: 60, devretme: 30, yenileme: 10	sülale: 30, belirtilmem iş: 70	10	1712-1815
2	Yıldırım Bayezid Han Vakfı	camide: huffaz, dersiam, imam, hatip, ferraş, cüzhan, devirhan, muamif, meremmatçı; vakıfta: nazır, müteveli, cabi, katip	0,5-5 akçe / muayyene	vefat: 52, devretme: 13, ilk atama/olmadığından : 13, görevden alma: 11, yenileme: 7, Diğer: 4	sülale: 30, belirtilmemiş 70	46	1691-1832

Tablo 2’de sunulan veriler, Balıkesir’deki kiraat ve hıfz eğitiminin müstakil uzmanlık merkezleri arasındaki yapısal farkları istatistiksel olarak ortaya koymaktadır. Her iki kurumda da vefat gerekçeli atamaların (%52-60) baskınlığı, ihtisas kadrolarında hayat boyu istihdamın ve kurumsal hafızanın korunduğunu göstermektedir. Ücretlerin yarım ile 5 akçe arasında değişmesi, darülkurra birimlerinin medreselere kıyasla daha mütevazı ancak düzenli bir malî yapıya sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Yıldırım Bayezid Vakfı örneğinde görülen görevli çeşitliliği (meremmatçıdan cüzhana kadar), büyük ölçekli vakıfların eğitimi çok amaçlı sosyal hizmetlerle entegre bir modelde yürüttüğünü yansıtmaktadır. Her iki kurumda da sülale bağı oranının %30 olarak eşitlenmiş olması ise Balıkesir’deki ihtisas eğitiminin, akademik liyakatin yanı sıra yerel ulema aileleri için nesiller boyu korunan stratejik birer sosyal güvenlik ve istihdam odağı işlevi gördüğünü istatistiksel olarak doğrulamaktadır.

3. Muallimhaneler ve Mektepler

Osmanlı Devleti’nin taşra eğitim ağında muallimhaneler ve mektepler, temel halk eğitiminin yürütüldüğü vakıf temelli birer mahalle eğitim yapısı olarak faaliyet göstermiştir. Bu kurumlar arasındaki işlevsel benzerlik, çocuklara okuma-yazma ve temel dinî bilgilerin verilmesi noktasında birleşirken; her iki yapı da hayır sahiplerinin tesis ettiği vakıf gelirleriyle öğretmenlerin (muallim) maaşlarını karşılayan hukuki birer vakıf kuruluşu niteliğindedir (Baltacı, 2004: 6-7; İpşirli, 2004: 6-7). Mekteplerin genellikle banisinin adıyla anılan müstakil birer vakıf binası olduğu, muallimhanelerin ise bazen cami veya zaviye gibi ana vakıf yapılarının bünyesinde yerel ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendiği, ancak her iki türün de mülkiyet ve idari açıdan vakıf hukuku çerçevesinde yönetildiği vurgulanmalıdır. Klasik dönem sıbyan mekteplerinde müfredat, Kur’an-ı Kerim eğitiminin yanı sıra fıkıh, sarf, nahiv ve ahlâk gibi derslerle kapsamlı bir ilk kademe eğitimi sunmuştur (Hızlı, 2001: 110-114). Hurufat defterleri, bu kurumlarda görev yapan muallimlerin tayin, azil ve berat yenileme işlemlerini kaydederek taşra eğitimindeki sürekliliği istatistiksel olarak belgelemektedir.

18. ve 19. yüzyıllarda bu kurumlar, liyakat ve ailevi silsilelerin dengelendiği bir istihdam alanı oluşturmuştur. Mekteplerin Osmanlı coğrafyasının en ücra kasabalarına kadar yayılması, eğitimin toplumsal tabanda sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır (Hızlı, 1998: 185-187). Özellikle Balıkesir’deki örnekler, bu kurumların hem dinî öğretimin hem de temel okuryazarlığın yaygınlaşmasında belirleyici rol oynadığını göstermektedir (Öntüğü, 2023a: 12-13). 19. yüzyılda modern eğitim kurumlarının teşekkülüyle birlikte mekteplerin bir kısmı rüştiyelere dönüşmüş olsa da muallimhaneler geleneksel usullerle varlıklarını sürdürmüştür. Bu yönüyle mektepler, Osmanlı Devleti’nin taşra toplumunda eğitimin sürekliliğini temsil etmiştir (Baltacı, 2004: 6-7; İpşirli, 2004: 6-7; Hızlı, 2001: 115).

Bu çalışma kapsamında Balıkesir’de faaliyet gösteren toplam 26 muallimhane tespit edilmiştir (bkz. Tablo 3).

3.1. Attar Hacı Ahmet Muallimhanesi

Attar Hacı Ahmet tarafından Dinkçiler Mahallesi’nde 1740’lı yılların başında tesis edilen muallimhane, Balıkesir’in mahalle ölçekli eğitim yapılarının sürekliliğine dair veriler sunmaktadır. Kurumla ilgili 1741-1807 yılları arasındaki dört kayıt, muallimlik vazifesinin Mustafa, İbrahim, Abdurrahman ve İbrahim silsilesiyle deruhte edildiğine işaret etmektedir. Atamaların büyük çoğunluğunun (%75) vefat gerekçesiyle ve sülale bağı referansıyla gerçekleşmesi (VGMA, HRF.d. 539: 91), kurumun idari yapısında ailevî bir devamlılığın ön planda tutulduğunu göstermektedir. Ayrıca görev ücretinin kayıtlarda hasbi olarak zikredilmesi (VGMA, HRF.d. 1079/2: 133), bu eğitim hizmetinin malî bir beklentiden ziyade ilmî bir vakar veya toplumsal prestijle ilişkilendirilebileceğini yansıtmaktadır. Hurufat kayıtları, muallimhanenin altmış yılı aşkın bir süre faaliyetini sürdürerek taşra eğitimindeki yerini koruduğunu belgelemektedir (bkz. Tablo 3).

3.2. Bostan Çavuş Muallimhanesi

Hacı Sinan’ın oğlu Hacı Mehmet Bostan Çavuş tarafından 1570’li yıllarda Selahaddin Mahallesi’nde inşa edilen kurumun tarihî kökenleri ve darülhadis-darülkurra kimliğinden muallimhaneye evrilme süreci çalışmanın ilgili bölümünde detaylandırılmıştır (bkz. 1.1. Bostan Çavuş Darülhadi). Hurufat kayıtlarında muallim ve halife atamalarının yoğunluğu, kurumun fonksiyonel olarak muallimhane kimliğiyle süreklilik kazandığına işaret etmektedir. 1689-1824 yılları arasına yansıyan 61 kayıt, vakfın Balıkesir eğitim ağında-ki en geniş personel çeşitliliğine sahip yapılarından biri olduğunu belgelemektedir.

Tablo verileri analiz edildiğinde, muallim ve halife kadroları için günlük 5 akçe gibi standart bir ücret belirlendiği görülmektedir. Atamaların %55’inin vefat gerekçesiyle gerçekleşmesi kurumsal istikrarı, %38 oranındaki sülale bağı ise görevlerin ailevî bir silsilede korunduğuna işaret etmektedir. Muallimhanedeki idari disiplini göstermesi bakımından 1776 tarihli kayıt dikkat çekicidir. Görevini aksatan ve “ecnas-ı muhtelif” (uygunsuz kişiler) ile vakit geçiren muallim Ahmet’in azledilerek yerine Halil’in atanması, kurumdaki denetim mekanizmasının işlerliğini ortaya koymaktadır (VGMA, HRF.d. 1077: 86). Ancak bu olaydan hemen sonra azledilen Ahmet’in, Halil’in görevi devretmesiyle tekrar atanması (VGMA, HRF.d. 1077: 86), vakıf bürokrasisindeki esnek ve yerel dinamiklere dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Netice itibarıyla Bostan Çavuş Muallimhanesi hem personel hacmi hem de idari kayıtlarının detaylarıyla şehrin eğitim tarihinde merkezî bir rol oynamıştır (bkz. Tablo 3).

3.3. Çakaloğlu Muallimhanesi

Çakaloğlu (veya Çakalzade) Hacı Ahmet tarafından Mustafa Fakih Mahallesi’nde 1630’da tesis edilen kurum, bünyesindeki imareti ve sosyal yardım faaliyetleriyle dikkat çekmektedir (VGMA, HZN.MH.d. 0480: 67). Vakfın akarları, Edremit kazasında yer alan bahçelerden oluşmaktadır (Ünlüyol, 1995: 210; Öntüğ, 2003: 112). Hurufat defterlerine yansıyan 1694-1793 yılları arasındaki 28 kayıt, mektebin yaklaşık bir asır boyunca kesintisiz hizmet vermiş olabileceğine işaret etmektedir. Hurufat kayıtlarına göre kurumda muallim ve sıbyan kaftancısı 4 akçe, mütevellî 4-5 akçe, nazır ve tabbah ise 1 akçe günlük ücretle istihdam edilmiştir. Vakfiyedeki beş öğrenciye yıllık 720 akçe giyim yardımı (kaftan baha) yapılması yönündeki şartın (VGMA, HZN.MH.d. 0480: 68), 1793 tarihli bir atama kaydıyla (sıbyan kaftancısı kadrosu üzerinden) sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 537: 79). Kurumdaki idari denetimin ve fizikî yapıyı koruma hassasiyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilecek 1700 tarihli mütevellî ataması dikkat çekicidir (VGMA, HRF.d. 1136: 132). Bu kayda göre Muallim İbrahim’in, mevcut mütevellî Mustafa’yı “muallimhanenin harap olmasına engel olmadığı” iddiasıyla görevden aldırması ve yönetimi bizzat üstlenmesi, kurumun işlerliğini sağlama gayretini yansıtmaktadır. Kuruma yapılan atamalar incelendiğinde; atama gerekçeleri arasında görevden alma (%39) ve vefat (%36) oranlarının yakınlığı, vakıf yönetiminde disiplin ve liyakat arayışının vefat kaynaklı değişimler kadar belirgin olabileceğini göstermektedir. Atamaların %18 oranında sülale bağı ile gerçekleşmesi, diğer mahalle mekteplerine oranla bu kurumda ailevî silsilenin daha sınırlı kaldığına, buna karşın idari azillerin kurumsal dinamizmi belirlemiş olabileceğine işaret etmektedir. Netice itibarıyla Çakaloğlu Muallimhanesi hem eğitim kadrosu hem de öğrenci yardımlarıyla Balıkesir’in sosyal ve eğitim tarihindeki yerini koruduğunu belgelemektedir (bkz. Tablo 3).

3.4. Derviş Alioğlu Hacı Mustafa Muallimhanesi

Derviş Alioğlu Hacı Mustafa tarafından Karaoğlan Mahallesi’nde 1720’li yılların başında inşa edilen muallimhane, 1723-1740 yılları arasındaki kayıtlarla takip edilebilmektedir (Ünlüyol, 1995: 212). Günlük 2 akçe ücret belirlenen kurumun 1723 yılındaki ilk kaydı, mektebin müceddeden inşa edildiğine ve muallimlik görevine Mustafa’nın getirildiğine işaret etmektedir (VGMA, HRF.d. 1137, 212). 1740 tarihli kayıt

ise Eyüp oğlu Mustafa'nın vefatı üzerine yerine oğlu Ali'nin atandığını belgelemektedir (VGMA, HRF.d. 1079/2: 132). Bu atamanın sülale bağı referansı ile gerçekleşmesi, idari yapıda ailevî devamlılığın gözetilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Mevcut bulgular, kurumun kuruluşundan itibaren mahalle ölçeğinde kesintisiz eğitim hizmeti sunma gayretini göstermektedir (bkz. Tablo 3).

3.5. Fahrünnisa Hatun Muallimhanesi

Fahrünnisa Hatun tarafından Oruçgazi Mahallesi'nde 1690'lı yılların başında inşa edilen kurum, Balıkesir eğitim alanında bir kadın vâkıf tarafından tesis edilmesi yönüyle dikkat çekmektedir. Kuruma dair 1691 tarihli tek kayıt, muallimlik vazifesinin idari disiplinine dair veriler sunmaktadır. Söz konusu belgede, muallim Mehmet'in görevini terk etmesi üzerine azledildiği ve yerine Ahmet'in atandığı anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 132). Görevi terk gerekçesine dayalı bu tasarruf, kurumun kuruluş aşamasında personel denetiminin önemsendiğine işaret etmektedir. Mevcut bulgular, sınırlı veriye rağmen mektebin 17. yüzyıl sonunda hizmet verdiğini belgelemektedir (bkz. Tablo 3).

3.6. Hacı Hüseyin Muallimhanesi

Hacı Hüseyin tarafından 18. yüzyılın başlarında inşa edilen kuruma dair 1706-1757 yılları arasında üç kayıt tespit edilmiştir. Tamamı muallim atamalarına dair olan bu kayıtlarda, görevlilerin haftada iki gün Kur'an-ı Kerim öğretmekle mükellef kılındığı anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 134). Günlük 2-3 akçe ücretle yürütülen bu hizmetin, yarım asrı aşkın bir süre mahalle düzeyinde eğitime katkı sunduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Tablo 3).

3.7. Hacı İbrahim oğlu Muallimhanesi

Hacı İbrahim oğlu tarafından 1720'li yılların başında tesis edilen muallimhanenin kuruluş yerine dair kayıtlarda somut bir veri tespit edilememiştir. Kuruma dair 1723 tarihli tek kayıt, muallimlik vazifesinin idari devrine dair bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belgede, günlük 1 akçe ücretle görev yapan muallim İbrahim'in vefatı üzerine yerine diğer İbrahim'in atandığı anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 132). Her ne kadar muallimhaneyi tesis eden hayırseverin adı şehirdeki Hacı İbrahim oğlu Medresesi vâkıfı ile benzerlik gösterse de iki şahsın aynı kişi olduğuna dair kesin bir veri bulunmamaktadır. Mevcut bulgular, mektebin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğüne işaret etmektedir (bkz. Tablo 3).

3.8. Hacı Kaya Muallimhanesi

Hacı Kaya tarafından Mirzabey Mahallesi'nde 18. yüzyılın başlarında tesis edilen kuruma dair 1704 tarihli tek bir kayıt tespit edilmiştir. Söz konusu belgede, günlük yarım akçe ücretle görev yapan muallim İbrahim'in vefatı üzerine yerine Ahmet'in atandığı anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 133). Şehirdeki Hacı Kaya Medresesi ile bu muallimhaneyi yaptıran banilerin isimleri benzerlik gösterse de iki hayırseverin aynı kişi olduğuna dair kesin bir belgeye rastlanmamıştır. Mevcut bulgu, mektebin 18. yüzyıl başında faal olduğunu kanıtlamaktadır (bkz. Tablo 3).

3.9. Hacı Mehmet Muallimhanesi (Oruçgazi Mahallesi)

Hacı Mehmet tarafından 1710'lu yılların başında Oruçgazi Mahallesi'nde inşa ettirilen kuruma dair 1711-1813 yılları arasını kapsayan 11 kayıt tespit edilmiştir. Hurufat kayıtlarına göre muallimler günlük 2 akçe ücret alırken (VGMA, HRF.d. 1133: 128), mütevellilerin hasbi veya muayyene (VGMA, HRF.d. 1077: 86) karşılığında görev yaptığı anlaşılmaktadır. Kurumun finansal yapısına dair 1764 tarihli kayıt dikkat çekicidir; Sahnhisar Mahallesi'nde ikamet eden Seyyid Hacı Hüseyin'in, muallim ücretlerini kendisine ait yağhanenin gelirinden karşıladığı ve idari koordinasyon için muallim İsmail'i aynı zamanda yağhane mütevellisi olarak görevlendirdiği görülmektedir (VGMA, HRF.d. 1076: 52).

Atama süreçleri incelendiğinde, muallimlik ve mütevellilik vazifelerinin büyük oranda Hüseyin, Abdullah, Ali, İsmail, Mehmet, Yakup ve İbrahim silsilesi üzerinden sülale bağı referansı ile aktarıldığı belgelenmektedir. Özellikle 1813 tarihli kayıta, vefat eden İsmail oğlu Mehmet’in görevlerinin oğulları Yakup ve İbrahim arasında paylaştırılması (VGMA, HRF.d. 540: 83), idari yapıda ailevî devamlılığın ön planda tutulduğuna işaret etmektedir. Mevcut bulgular, muallimhanenin farklı vakıf gelirleriyle desteklenerek bir asrı aşkın süre kesintisiz eğitim hizmeti sunduğunu yansıtmaktadır (bkz. Tablo 3).

3.10. Hacı Mehmet Muallimhanesi (Selahaddin Mahallesi)

Hacı Mehmet tarafından Selahaddin Mahallesi’nde, mahalle mescidinin bitişiğinde tesis edilen muallimhanenin, 1697 yılından önce faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Kuruma dair 1697-1710 yılları arasına ait iki kayıt tespit edilmiştir. Hurufat kayıtlarında muallimlik vazifesi için günlük yarım akçe ücret belirlendiği görülmektedir. 1697 tarihli belgede muallim Mehmet’in vefatı üzerine göreve Ali’nin getirildiği (VGMA, HRF.d. 1140: 207); 1710 tarihli kayıta ise Ali’nin vefatıyla yerine oğlu Mustafa’nın atandığı belgelenmektedir (VGMA, HRF.d. 1133: 127). Atamaların sülale bağı referansı ile gerçekleşmesi, kurumun idari sürekliliğinde ailevî silsilenin gözetilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Mevcut bulgular, mektebin 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başında faal olduğu izlenimi vermektedir (bkz. Tablo 3).

3.11. Hadım Mahmut Ağa Muallimhanesi

Hadım Mahmut Ağa tarafından 16. yüzyılın başlarında Hacıgaybi Mahallesi’nde tesis edilen muallimhane, “Demir Han” olarak bilinen bir hanın yanı sıra dükkân ve bahçelerden oluşan geniş vakıf akarlarıyla dikkat çekmektedir (Sevim, 1993: 298; Ünlüyol, 1995: 210; Öntuğ, 2003: 115). Hurufat defterlerine yansıyan 1717-1722 yılları arasındaki iki kayıt, mektebin 18. yüzyılın ilk çeyreğindeki personel yapısına dair veriler sunmaktadır. Söz konusu kayıtlarda muallimlik vazifesi için günlük 4 akçe ücret belirlendiği görülmektedir. 1717 tarihli belgede muallim İbrahim’in vefatı üzerine yerine Hüseyin’in (VGMA, HRF.d. 1133: 129); 1722 tarihli kayıta ise Hüseyin’in vefatıyla göreve Mehmet’in getirildiği belgelenmektedir (VGMA, HRF.d. 1133: 132). Mevcut bulgular, köklü bir geçmişe sahip olan kurumun bahse konu dönemde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğünü göstermektedir (bkz. Tablo 3).

3.12. Hanımzade Hatun Muallimhanesi

Hanımzade Hatun tarafından 17. yüzyılın sonlarında Selahaddin Mahallesi’nde inşa ettirilen muallimhane, Balıkesir’de kadın vakıf kurucuları tarafından tesis edilen eğitim kurumları arasında yer almaktadır (Ünlüyol, 1995: 211). Hurufat defterlerine yansıyan 1728-1820 yılları arasındaki beş kayıt, mektebin yaklaşık bir asırlık süreçte idari yapısının sürekliliğine dair veriler sunmaktadır. Dikkat çekici bir bulgu olarak, bu tarihler arasında sadece müteveli atamalarına rastlanmış olması (VGMA, HRF.d. 1144: 177), vakıf bünyesindeki farklı görevlerin tek bir şahısta toplanmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, günlük 1 akçe ücretle atanan mütevellilerin aynı zamanda muallimlik vazifesini de üstlenmiş olmaları muhtemeldir. Atama süreçleri incelendiğinde, idarenin Abdullah, oğlu Hüseyin ve damadı Salih silsilesi üzerinden sülale bağı referansı ile aktarıldığı belgelenmektedir (VGMA, HRF.d. 540: 89). Söz konusu ailevî devamlılık, kurumun idari ve eğitim yapısındaki bütünlüğü destekler niteliktedir. Mevcut bulgular, muallimhanenin uzun süreli bir eğitim hizmeti sunduğu yönündedir (bkz. Tablo 3).

3.13. Hasan Çelebi Muallimhanesi

Hasan Çelebi tarafından 18. yüzyılın başlarında inşa edilen muallimhane, Martlı Mahallesi’nde bulunmaktadır. Kurumun vakfı evlada şart koşulmuştur. Vâkıf, muallimhanenin bakım, onarım ve hasır giderleri için dükkânlar ve bir miktar arsa bağışlamış, mütevelliliği de “eslah ve erşed evlada” tahsis etmiştir

(Ünlüyol, 1995: 211). Hurufat defterlerine yansıyan 1704-1799 yılları arasındaki 14 kayıt, kurumun yaklaşık bir asırlık idari dönüşümünü belgelemektedir (VGMA, HRF.d. 1136: 133; HRF.d. 538: 102). Kurumda muallimlerin muayyene karşılığında (VGMA, HRF.d. 1158: 74), mütevellilerin ise günlük 1 akçe ücretle (VGMA, HRF.d. 537: 80) görev yaptığı anlaşılmaktadır. Kayıtlar incelendiğinde, 1776 yılına kadar yoğunlukla muallim, 1778'den sonra ise müteveli atamalarının yapıldığı görülmektedir. Bu durum, vakıflarda sıkça rastlanan görevlerin tek kişide birleşmesi (tevhid-i cihet) uygulamasına işaret etmektedir. Atama süreçleri analiz edildiğinde, vazifelerin Abdülkadir, Mustafa, Ali, Ahmet ve Mehmet silsilesi üzerinden aktarıldığı görülmektedir. Genel veri setindeki vefat gerekçesiyle yapılan atama oranının (%55) ve sülale bağı kullanımının (%38) bu kurumun 14 kaydı üzerindeki süreklilikle paralellik gösterdiği belgelenmektedir. Mevcut bulgular, muallimhanenin kurumsal yapısını ailevi bir silsilede koruyarak Balıkesir eğitim hayatında uzun süreli bir rol üstlendiğini belirtmektedir (bkz. Tablo 3).

3.14. Hondi Hatun ve Hatice Hatun Muallimhanesi

Hondi Hatun ve Hatice Hatun tarafından muhtemelen 18. yüzyılın başlarında tesis edilen muallimhane, Balıkesir'de iki kadın vâkıfın ortak girişimiyle kurulması bakımından dikkat çekicidir. Kurumun şehirdeki konumuna dair kayıtlarda somut bir veri tespit edilememiştir. 1714 tarihli tek kayıt, kurumun finansal yapısı ve ilk personel atamasına dair bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belgede, vâkıfların muallim ücretlerini karşılamak üzere dükkân geliri tahsis ettikleri ve bu vazifeye günlük yarım akçe ücretle Hüseyin'in getirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1133: 129). Mevcut bulgu, mahalle ölçekli eğitim kurumlarının tesisinde kadın hayırseverlerin üstlendiği banilik rolünü belgelemektedir (bkz. Tablo 3).

3.15. Karahasanoğlu Hacı Hüseyin Camii ve Muallimhanesi

Karahasanoğlu Hacı Hüseyin tarafından 1740 yılında Atnos karyesinde (günümüzde Ovaköy) inşa ettirilen yapı, merkez yerleşim dışındaki mahalle/köy ölçekli eğitim faaliyetlerinin ilk örneklerinden birini sunmaktadır. Hurufat defterlerine yansıyan 1740-1831 yılları arasındaki 16 kayıt, kurumun bir asrı aşkın süre kesintisiz hizmet verdiğini belgelemektedir. Kayıtlarda hatip için 1 akçe, imam için yarım akçe ücret belirlendiği, muallimlik vazifesinin ise muayyene karşılığında deruhte edildiği görülmektedir. Kurumun idari yapısında, ahalinin talebi doğrultusunda imamlik ve muallimlik görevlerinin tek bir şahısta birleştirildiği (tevhid-i cihet) anlaşılmaktadır. Özellikle 1778-1783 yılları arasında Abdülbaki ve Ahmet isimli şahıslar arasında yaşanan azil ve yeniden atama süreçleri dikkat çekicidir. Abdülbaki'nin "tekasül" (tembellik) ve "ızlal" (yanıltma) gerekçeleriyle görevden alınması, ardından Ahmet'in köylünün şahitliğiyle hem imamlığı hem muallimliği üstlenmesi, yerel denetim mekanizmasının işlerliğine işaret etmektedir (VGMA, HRF.d. 1077: 87). Atama süreçleri analiz edildiğinde, genel veri setindeki vefat gerekçeli atama oranının (%55) ve sülale bağı kullanımının (%38) bu kurumda da kurumsal sürekliliği sağlayan temel unsurlar olduğu belgelenmektedir. Mevcut bulgular, Atnos'taki bu yapının kırsal alandaki dinî ve eğitsel ihtiyacı karşılamada merkezî bir rol oynadığını yansıtmaktadır (bkz. Tablo 3).

3.16. Karakadı Muallimhanesi

Karakadı tarafından 17. yüzyılın başlarında Hacıgaybi Mahallesi'nde inşa ettirilen kurum Hadım Mahmut Ağa Muallimhanesi ile aynı mahallede yer almaktadır (Öntüç, 2003: 111). Hurufat defterlerinde kurum hakkında tespit edilen 1702 tarihli tek kayıt, personelin görev değişim sürecine dair veriler sunmaktadır. Söz konusu belgede, günlük 2 akçe ücretle vazife yapan muallim Ali'nin, bu görevi kendi rızasıyla Mehmet'e devrettiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 132). Mevcut bulgu, mektebin 18. yüzyılın hemen başında eğitim faaliyetlerini sürdürdüğüne işaret etmektedir (bkz. Tablo 3).

3.17. Kaya Bey Mescidi Muallimhanesi

Kaya Bey tarafından 18. yüzyılın hemen başında Mustafa Fakih Mahallesi’nde bir mescit ile birlikte tesis edilen muallimhane, hurufat defterlerine yansıyan 1709 tarihli tek bir kayıtla takip edilebilmektedir. Söz konusu belgede, muallimlik vazifesinin idari ve ahlaki denetimine dair dikkate değer bir veri sunulmaktadır. Kayıta, muayyene karşılığında görev yapan muallim Ali’nin, çocuklara yönelik “su-i kast” (kötü muamele/zarar verme) teşebbüsleri nedeniyle görevden alındığı ve yerine Hafız Ahmet’in atandığı anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1133: 126). Bu idari tasarruf, mekteplerdeki personel disiplininin ve öğrenci güvenliğinin vakıf idaresi ile yerel mahkemelerce sıkı şekilde takip edildiğine işaret etmektedir. Mevcut bulgu, sınırlı veriye rağmen kurumun 18. yüzyıl başında mahalle düzeyindeki fonksiyonel varlığını doğrulamaktadır (bkz. Tablo 3).

3.18. Oruçgazi Mahallesi Muallimhanesi

Oruçgazi Mahallesi’nde 18. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren bu muallimhanenin banisi, eldeki mevcut kayıtlardan tespit edilememiştir. Hurufat defterlerine yansıyan 1706 tarihli tek kayıt, kurumun personel ihtiyacına ve atama usulüne dair bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belgede, mektepte muayyene karşılığında hizmet verecek bir muallime ihtiyaç duyulduğu ve bu göreve müstahak görülerek Şeyh Mehmet’in getirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 134). Bu atama kaydı, banisi bilinmeyen mekteplerin, 18. yüzyıl başında Balıkesir’in eğitim ağında tamamlayıcı bir unsur olarak yer aldığını düşündürmektedir (bkz. Tablo 3).

3.19. Rıhleti Efendi Muallimhanesi

Rıhleti Efendi tarafından 17. yüzyılın başlarında Sahnhisar Mahallesi’nde inşa ettirilen kurum (Öntüğ, 2003: 111), hurufat defterlerine yansıyan 1694-1735 yılları arasındaki dört kayıtla takip edilebilmektedir. Belgelerde kurumun konumu Okçukara Mahallesi olarak zikredilmekte hem muallim hem de mütevellî için günlük 1 akçe ücret belirlendiği görülmektedir (VGMA, HRF.d. 1079/2: 129). 1734 tarihli kayıt, vakıf gayrimenkullerinin korunması ve amacına uygun kullanımı açısından dikkat çekici bir idari denetim örneği sunmaktadır. Söz konusu belgeye göre, muallim Mehmet’in mektep binasını yirmi yıl boyunca amacı dışında kullanarak kiraya verdiği tespit edilmiş; bu suiistimal neticesinde görevinden azledilerek yerine “emanet ve diyanetiyle” tanınan İsmail oğlu Mehmet atanmıştır (VGMA, HRF.d. 1079/2: 128). Atama süreçleri analiz edildiğinde, kurumda sülale bağına dayalı bir görev teslimiyetinin varlığı anlaşılmaktadır. 1694 tarihli devir işleminin kardeşler (Fazlullah’tan Mehmet’e) arasında gerçekleşmesi (VGMA, HRF.d. 1136: 135), genel veri setindeki sülale bağı kullanım oranının (%38) bu kurumda da karşılık bulduğunu belgelemektedir. Mevcut bulgular, muallimhanenin karşılaştığı idari aksaklıklara rağmen 18. yüzyıl ortalarına kadar eğitim ağındaki yerini koruma gayretinde olduğunu yansıtmaktadır (bkz. Tablo 3).

3.20. Saliha Hatun Muallimhanesi

Saliha Hatun tarafından 1801 yılında Karaoğlan Mahallesi’nde inşa ettirilen muallimhane, Balıkesir’deki kadın vakıf girişimlerinin geç dönem örneklerinden birini teşkil etmektedir. Hurufat defterlerine yansıyan 1801-1827 yılları arasındaki iki kayıt, kurumun kuruluş sürecine ve personel devamlılığına dair veriler sunmaktadır. 1801 tarihli ilk kayıta, müceddeden inşa edilen mektepte bir süre beratsız olarak hizmet veren muallim İbrahim oğlu Halil’in vazifesinin hasbi olarak resmileştirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 538: 104). Atama süreçleri analiz edildiğinde, kurumda idari sürekliliğin ailevi bağlar üzerinden korunduğu görülmektedir. 1827 tarihli belgede, Halil’in vefatı üzerine muallimlik görevinin oğlu Ali’ye tevcih edildiği belgelenmektedir (VGMA, HRF.d. 542: 59). Söz konusu sülale bağına dayalı atama, genel

veri setindeki (Tablo 3) vefat gerekçeli atama oranı (%55) ve sülale bağı kullanımı (%38) ile tam bir uyum içerisinde. Mevcut bulgular, muallimhanenin 19. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim faaliyetlerini yürüttüğünü göstermektedir (bkz. Tablo 3).

3.21. Şeyh Lütfullah/Yahya Efendi Camii Muallimhanesi

İsfendiyağulları beylerinden Şeyh Lütfullah tarafından 15. yüzyılın ilk çeyreğinde bir Bayramî tekkesi olarak inşa edilen yapı, zamanla mescit ve camiye dönüşerek Balıkesir'in dini ve sosyal hayatında merkezi bir konum edinmiştir (Sevim, 1993: 278; Öntüğ, 2003: 88). Hurufat defterlerine yansıyan 1697-1834 yılları arasındaki 86 kayıt, kurumun hatip, imam, müezzin, kayyım ve vaiz gibi çok katmanlı bir personel yapısına sahip olduğunu belgelemektedir. Vakfın Halalca Köyü gibi geniş akar gelirlerine sahip olması, personelin günlük 1 ila 5 akçe arasında değişen dolgun ücretler almasına imkân tanımıştır. Çalışma kapsamında incelenen ve 1758-1818 yılları arasını kapsayan muallim atamalarına dair beş kayıt, cami bünyesindeki örgün eğitim faaliyetlerinin sürekliliğini yansıtmaktadır. 1758 tarihli kayıta cami içerisinde bir muallimhanenin müceddeden işler hale getirildiği ve muallimlere günlük 5 akçe gibi yüksek bir ücret takdir edildiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1097: 25). Tablo 3'te vefat gerekçeli atamaların baskınlığına (%55) karşın, bu kurumdaki muallim atamalarında sülale bağı kullanımının sınırlı kalması, ehliyet ve liyakatin ön planda tutulmuş olabileceğine işaret etmektedir. 1816 yılında muallimlik vazifesinin "ülema" sınıfından Hüseyin oğlu Osman'a tevcih edilmesi bu akademik niteliği desteklemektedir (VGMA, HRF.d. 540: 86). Mevcut bulgular, Şeyh Lütfullah Camii'nin Balıkesir'de hem yaygın hem de örgün eğitimin en güçlü odaklarından biri olduğunu kanıtlamaktadır.

3.22. Torbalı Hoca/Hacı Mehmet Muallimhanesi

Torbalı Hacı Mehmet, 1730'lu yılların ortasında Selahaddin Mahallesi'nde muallimhane ve bir de çeşme yaptırmıştır. Kurduğu vakıf sayesinde muallimhanenin ve çeşmenin giderlerini karşılamıştır. Çeşme vakfının tevliyeti ve mektebin muallimliği aynı kişide olmuştur (Öntüğ, 2023b: 449). Hurufat defterlerinde 1736-1813 yılları arasına yayılan 22 kayıt, kurumun bir asra yakın kesintisiz hizmet verdiğini belgelemektedir. Vakfın işleyişinde çeşme mütevelliliği ile mektep muallimliği görevlerinin aynı şahıs üzerinde birleşmesi idari bütünlüğün korunmasına yönelik stratejik bir tercih olarak değerlendirilmektedir. Kurumun en dikkat çekici özelliği, muallimlik makamının akademik prestijindeki yükseliştir. 1763 tarihli kayıt, muallim Seyyid Hüseyin'in görevine devam ederken dersiam statüsüne yükseltildiğini ve bu atamanın doğrudan şeyhülislam onayıyla gerçekleştirildiğini göstermektedir (VGMA, HRF.d. 1076: 51). Söz konusu yüksek ilmi rütbe, mektebin basit bir mahalle okulu olmanın ötesinde, nitelikli bir eğitim düzeyine ulaştığına işaret etmektedir. Personel atamaları analiz edildiğinde, kurumda sülale bağının ve hisseli görev taksiminin baskın olduğu anlaşılmaktadır. 1810 ve 1813 yıllarında görülen baba-oğul ve kardeşler arası (hisseli) intikaller, sülale bağı kullanım oranının (%38) bu kurumda kurumsallaşmış bir yapıya dönüştüğüne işaret etmektedir (bkz. Tablo 3). Mevcut bulgular, Torbalı Hoca Muallimhanesi'nin 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Balıkesir'in ilmi hayatındaki etkisini sürdürdüğüne işaret etmektedir.

3.23. Çoban Hatun Kızı Ümmühani Havva Muallimhanesi

Ümmühani Havva Hatun tarafından 18. yüzyılın hemen başında tesis edilen muallimhanenin lokasyonu tespit edilememiştir. Hurufat defterlerine yansıyan 1703 tarihli tek kayıt, kurumun finansal gücüne dair istisnai bir veri sunmaktadır. Söz konusu belgede, muallim Ali'nin beratının yenilendiği ve kendisine günlük 8 akçe ücret takdir edildiği anlaşılmaktadır (VGMA, HRF.d. 1136: 133). Tablo 3'te ortalama yevmiyelerin oldukça üzerinde olan bu miktar, mektebin zengin vakıf akarlarına sahip olduğuna veya muallimin yüksek ilmi rütbesine işaret etmektedir. Mevcut bulgu, kurumun 18. yüzyıl başındaki varlığını ve ekonomik kapasitesini belgelemektedir.

3.24. Üstüaçık Cami Yakınında Darülhadis Bitişigindeki Muallimhane

Muallimhane, muhtemelen 1760’lı yılların başında yaptırılmış olmalıdır. Kurumun hangi mahallede olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1762 tarihli tek kayıta Ahmet’in muayyene karşılığında kurumda göreve başladığı zikredilmiştir. Kurumla ilgi başka bir kayda rastlanmamıştır (VGMA, HRF.d. 1076: 51). Kurumun ismine bakıldığında bir yerin ismini belirtmekten ziyade bir yerin tarifini ifade eder niteliktedir. Bu tarz bir isimlendirme hurufat defterlerinde pek görülmeyen bir durumdur. Bu kaydın aslında başka bir yere ait olması ihtimali bulunduğu gibi, ilgili kişinin kendisini berat sahibiymiş gibi göstererek vergisel yükümlülüklerden muafiyet sağlamaya çalışmış olması da mümkündür.

3.25. Vafirzade Mehmet Ağa Mektebi

Vafirzade Mehmet Ağa vefatından sonra oğlu Fazlullah Çelebi tarafından babası adına 1656’da tesis edilen mektep, Balıkesir’deki mahalle mektepleri arasında en zengin vakıf akarlarına sahip kurumlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Vâkıf, mektebin giderleri için çarşıda 18 dükkân, bir yağhane ve iki evi vakfetmiş; tevliyetini de “evlad-ı zükûrunun ekber ve erşedi” (erkek çocuklarından en büyük ve akli başında olan) şarta bağlamıştır (VGMA.VKF.AND.d. 608: 78). Hurufat defterlerine yansıyan 1722-1776 yılları arasındaki sekiz kayıt, kurumda sadece müteveli atamalarının yapıldığını belgelemektedir (VGMA, HRF.d. 1133: 132). Kuruma dair muallim atamasına rastlanmaması, idari yapıda dikkat çekici bir durumdur. Diğer kurumlarda görülen muallimlik ve mütevelliliğin aynı şahısta birleşmesi (tevhid-i cihet) ihtimali, mütevelliler arasında Ayşe isminde bir kadının bulunmasıyla bu kurum özelinde zayıflamaktadır. Günlük 6 akçe gibi yüksek bir tevliyet ücretinin belirlenmiş olması (VGMA, HRF.d. 1097: 22), vakfın ekonomik gücüne işaret etmektedir. Atama süreçleri incelendiğinde, idarenin Ayşe, oğlu Ali, kardeşi Abdülkadir ve yeğeni Hüseyin silsilesi üzerinden tamamen sülale bağı referansı ile aktarıldığı anlaşılmaktadır. Mevcut bulgular, mektebin 18. yüzyıl boyunca ailevi bir titizlikle yönetilerek Balıkesir eğitim hayatındaki yerini koruduğunu kanıtlamaktadır (bkz. Tablo 3).

3.26. Zağnos Mehmet Paşa Camii (Mehmet Bey) Muallimhanesi

Fatih Sultan Mehmet’in (1451-1481) vezirlerinden Zağnos Paşa tarafından 1460-1461 yıllarında inşa ettirilen külliye, Balıkesir’in en önemli dini ve eğitsel merkezidir. Hurufat defterlerine yansıyan 1691-1833 yılları arasındaki 180 atama, kurumun devasa personel yapısını ve Balıkesir ve Saruhan illerine yayılan geniş vakıf ağını belgelemektedir (Berki, 1958: 19-37; VGM, 1977: 15-26; Sevim, 1993: 270-272; Ünlüyol, 1995: 187-189; Öntuğ, 2003: 74-76; Ekinci, 2011: 417-419).

Muallimhane, Zağnos Paşa’nın oğlu Mehmet Bey’in adıyla da anılmakla birlikte, idari olarak ana vakıf bünyesinde tek elden yönetilmiştir (VGMA, HRF.d. 1136: 135). Kurumun 18. yüzyıl eğitim faaliyetlerine dair incelenen muallim kayıtları hem akademik hem de sosyo-politik açıdan önemli veriler sunmaktadır. Muallimlerin günlük 4 akçe ücret aldığı kurumda, Eskicizade oğlu Hacı İbrahim ve İvaz Çavuş kızı Saliha gibi hayırseverlerin Kur’an-ı Kerim kiraati için bağımsız fonlar oluşturması (VGMA, HRF.d. 1079/2: 131), örgün eğitimin yan branşlarla desteklendiğini göstermektedir. Dönemin idari ve askeri yapısındaki değişimler kurumun personel tercihine de yansımıştır. 1740 tarihli kayıta, muallim Abdullah’ın yeniçeri zümresine katılması nedeniyle görevden azledilmesi (VGMA, HRF.d. 1079/2: 132), ulema sınıfı ile askeri sınıf arasındaki sınırların geçirgenliğine ve vakıf idaresinin bu geçişlere karşı kurumsal disiplini koruma gayretine işaret etmektedir. Söz konusu toplumsal dönüşüm ve idari zorluklar, dönemin asayiş sorunlarıyla da doğrudan ilişkilidir. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte vakıf kurumları “bandit force” (eşkiya baskısı) olarak adlandırılan yerel ve askeri grupların hedefi haline gelmiştir. Özellikle Balıkesir’de bu dönemde görülen suhte (medrese öğrencisi) hareketliliği, Zağnos Paşa Külliye-

si'ni de etkilemiş; imaret ve eğitim yapıları zaman zaman bu grupların baskı ve dayatmalarına maruz kalmıştır (Köç, 2016: 266). Atama süreçlerinde liyakatin ön planda olduğu, sülale bağı kullanımının (%38) bu kurumun muallim atamalarında istisnalar dışında tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Mevcut bulgular, Zağnos Paşa Muallimhanesi'nin yüzyıllar boyunca şehrin en prestijli eğitim odağı olma vasfını koruduğu yönündedir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3. Balıkesir Muallimhane ve Mektepleri (1687-1834)

No	Kurum un/Vakfın Adı	Görevliler	Yevmiye /Ücret	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Sayısı	Hurufat Tar.
1	Attar Hacı Ahmet Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	hasbi	vefat: 75, beratsız: 25	sülale: 75, belirtilmemiş ş: 25	4	1741-1807
2	Bostan Çavuş Vakfı	camide: bev vap, cüz han, ferraş, ihlashan, imam, nebe/enamhan, sala vathan, tevhithan, noktacı; muallimhane de: halife, muallim; vakıfta: müteveli, nazır	0,5-5 akçe / muayyene	vefat: 55, yenileme: 15, devretme: 13, görevden alma: 8, ilk atama: 3, kayıp: 3, beratsız: 3	belirtilmemiş ş: 62, sülale: 38	61	1689-1824
3	Çakaloğlu Muallimhanesi	muallimhane de: muallim, müteveli, nazır, sıbyan kaftancısı, tabbah	1-4 akçe	azil: 39, vefat: 36, devir: 14, diğer: 11	belirtilmemiş ş: 82, sülale: 18	28	1694-1793
4	Derviş alioğlu Hacı Mustafa Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	2 akçe	boş: 50, vefat: 50	belirtilmemiş ş: 50, sülale: 50	2	1723-1740
5	Fahrünnisa Hatun Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	Belirtilmemiş	azil: 100	belirtilmemiş ş: 100	1	1691-1691
6	Hacı Hüseyin Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	2-3 akçe	vefat: 33, devir: 33, yenileme: 34	belirtilmemiş ş: 100	3	1706-1757
7	Hacı İbrahim oğlu Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	1 akçe	vefat: 100	belirtilmemiş ş: 100	1	1723-1723
8	Hacı Kaya Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	0,5 akçe	vefat: 100	belirtilmemiş ş: 100	1	1704-1704
9	Hacı Mehmet Muallimhanesi (Oruçgazi Mahallesi)	muallimhane de: muallim, vakıfta: müteveli	2 akçe / hasbi	vefat: 64, devir: 9, beratsız: 9, ilk atama: 9, yenileme: 9	sülale: 54, belirtilmemiş ş: 46	11	1711-1813
10	Hacı Mehmet Muallimhanesi (Selahaddin Mahallesi)	muallimhane de: muallim	0,5 akçe	vefat: 100	sülale: 50, belirtilmemiş ş: 50	2	1697-1710
11	Hadım Mahmut Ağa Muallimhanesi	muallimhane de: muallim	4 akçe	vefat: 100	belirtilmemiş ş: 100	2	1717-1722
12	Hanımzade Hatun Muallimhanesi	muallimhane de*: ; vakıfta: müteveli	1 akçe	devir: 60, boş: 20, yenileme: 20	belirtilmemiş ş: 60, sülale: 40	5	1728-1820
13	Hasan Çelebi Muallimhanesi	muallimhane de: muallim, vakıfta: müteveli	1 akçe / muayyene / hasbi	vefat: 43, yenileme: 36, devir: 14, beratsız: 7	belirtilmemiş ş: 57, sülale: 43	14	1704-1799

Hurufat Defterlerine Göre Balıkesir’de Klasik Eğitim Kurumları

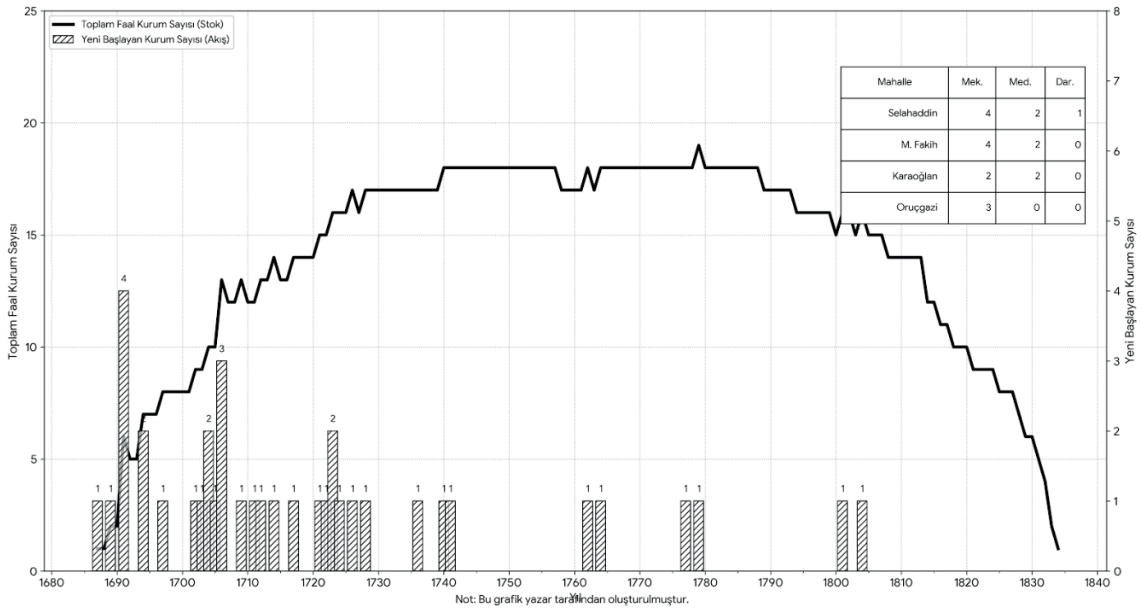
No	Kurumun/Vakfın Adı	Görevliler	Yevmiye /Ücret (%)	Atama Sebepleri (%)	Referansı (%)	Kayıt Sayısı	Hurufat Tar.
14	Hondi ve Hatice Hatun Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	0,5 akçe	ilk atama: 100	belirtilmemiş : 100	1	1714-1714
15	Karahasanoğlu Hacı Hüseyin Vakfı	camide: hatip, imam; muallimhanede: muallim	0,5-1 akçe / muayyene / hasbi	azil: 50, vefat: 31, ilk atama: 12, yenileme: 7	belirtilmemiş : 94, sülale: 6	16	1740-1831
16	Karakadı Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	2 akçe	devir: 100	belirtilmemiş : 100	1	1702-1702
17	Kaya Bey Mescidi Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	muayyene	azil: 100	belirtilmemiş : 100	1	1709-1709
18	Oruçgazi Mahallesi Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	muayyene	boş: 100	belirtilmemiş : 100	1	1706-1706
19	Ruhleti Efendi Muallimhanesi	muallimhanede: muallim, vakıfta: müteveli	1 akçe	devir: 50, azil: 25, beratsız: 25	belirtilmemiş : 75, sülale: 25	4	1694-1735
20	Saliha Hatun Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	hasbi	vefat: 50, beratsız: 50	belirtilmemiş : 50, sülale: 50	2	1801-1827
21	Şeyh Lütfullah Vakfı	camide: cüzhan, hatip, imam, kayyum, müezzin, vaiz; zaviyede: müteveli; muallimhanede: muallim; zaviyede: tabbah; vakıfta: müteveli, nazır	1-5 akçe / muayyene	vefat: 44, devir: 21, yenileme: 21, azil: 3, diğer: 11	belirtilmemiş : 69, sülale: 21, ülema: 10	86	1687-1834
22	Torbali Hoca Muallimhanesi	muallimhanede: dersiam, muallim; vakıfta: müteveli	0,5 akçe / muayyene	vefat: 59, zayı: 18, devir: 14, yenileme: 9	belirtilmemiş : 68, sülale: 32	22	1736-1813
23	Ümmühani Havva bint Çoban Muallimhanesi	muallimhanede: muallim	8 akçe	yenileme: 100	belirtilmemiş : 100	1	1703-1703
24	Üstüaçık Cami Bitişindeki Muallimhane	muallimhanede: muallim	muayyene	ilk atama: 100	belirtilmemiş : 100	1	1762-1762
25	Vafırzade Mehmet Ağa Mektebi	muallimhanede*: ; vakıfta: müteveli	6 akçe / muayyene / hasbi	vefat: 38, yenileme: 38, ilk atama: 24	sülale: 75, belirtilmemiş : 25	8	1722-1776
26	Zağnos Mehmet Paşa Camii (Mehmet Bey) Muallimhanesi	camide: hatip, imam, müezzin, müsebbih, semahfil, naathan, tarıfhan, cüzhan, devirhan, dersiam, kayyum, ferahş, abkeş, muvakkit; muallimhanede: muallim; vakıfta: müteveli, cabi	0,5-9 akçe / muayyene / hasbi	vefat: 49, devir: 19, azil: 15, berat yenileme: 8, ilk atama: 4, zayı: 3, beratsız: 2	belirtilmemiş : 76, sülale: 24	180	1712-1741

Balıkesir muallimhanelerine dair Tablo 3’te yer alan veriler, kurumların yapısal özelliklerine göre iki temel model üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır. Şeyh Lütfullah, Bostan Çavuş ve Zağnos Paşa

gibi örneklerde muallimhaneler; cami, imaret ve zaviye gibi birimlerle bütünleşik bir külliye/kompleks yapı içerisinde yer alırken; Attar Hacı Ahmet, Hanımzade Hatun ve Kaya Bey gibi mektepler ise doğrudan mahalle ölçekli müstakil muallimhaneler olarak tesis edilmiştir. Merkezi külliyelerde idari trafiğin yoğunluğu ve personel ağının genişliği dikkat çekerken, müstakil mekteplerde kayıt sayısının azlığı eğitimin daha dar bir çevrede ve bağımsız bir vakıf bütçesiyle yürütüldüğüne işaret etmektedir. Atama dinamikleri genelinde görülen vefat gerekçeli atamaların baskınlığı (%55), sistemin kurumsal istikrarını koruma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Öte yandan, sülale bağına dayalı intikaller (%38) ile askeri sınıfa geçişler gibi sosyo-politik değişimlere karşı vakıf idaresinin gösterdiği azil/görevden alma refleksleri, Balıkesir eğitim ağının kurumsal sadakat ve idari denetim arasındaki dengesini yansıtmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Hurufat defterlerinden elde edilen veriler, 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar Balıkesir kazasında eğitim kurumlarının yalnızca idari birer birim değil, şehrin sosyal dokusunu şekillendiren dinamik yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz edilen toplam 606 kayıt, 11 medrese, 2 darülcürre ve 26 mektep olmak üzere toplam 38 benzersiz kuruma yayılan geniş bir eğitim ağını görünür kılmaktadır. Söz konusu bu kurumsal ağın zaman seyri, hurufat defterlerindeki kayıt yoğunluğu üzerinden takip edildiğinde, Balıkesir’deki eğitim kapasitesi aşağıdaki grafikte somutlaşmaktadır.

Grafik 1. Balıkesir eğitim kurumları: faaliyet trendi ve yeni başlayan kurum dağılımı (1687-1834)

Grafik 1 verileri, incelenen kurumların yaklaşık %71’inin (27 kurum) ilk kayıtlarını 18. yüzyılda aldığını; toplam faal kurum sayısının 1779 yılında 19 kuruma ulaşarak zirve yaptığını göstermektedir. Ancak bu artış, yalnızca yeni kurumların tesisiyle değil, büyük ölçüde mevcut yapıların yeniden işler hâle getirilmesiyle gerçekleşmiştir. Nitekim 18. yüzyıl başlarında beş kurumun “müceddeden/ilk atama” yoluyla faaliyete geçirilmesine karşılık, 10 kurumun daha önce atıl kalan kadrolarının “olmadığından” ifadesiyle yeniden ihya edilmesi, bu dönemde bilinçli ve planlı bir kurumsal canlanmaya işaret etmektedir. Fatma Hatun Medresesi’nin 1705 yılında tamir edilerek yeniden faal hâle getirilmesi veya 1725’te Mevlevihane Medresesi’nin “hali kalan” durumdan çıkarılması gibi örnekler, ihya sürecinin yerel aktörler eliyle yürü-

tüldüğünü göstermektedir. Aynı dönemde muallimhanelerin “müceddeden” inşa edilmesi ya da vakıf gelirleriyle desteklenmesi, hayırseverlik pratiklerinin eğitim ağının sürekliliğinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise “ilk atama” sayısının ikiye düşmesi ve “olmadığından” yoluyla ihya edilen kurumlara rastlanmaması, klasik eğitim sisteminin kurumsal bir doygunluğa ulaştığını düşündürmektedir. Bu dönemde gözlenen sayısal azalmanın, kısmen incelenen hurufat defteri serilerinin kronolojik sınırlarına yaklaşılmamasıyla bağlantılı bürokratik bir yansıma olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sayısal azalmanın arkasındaki temel amillerden biri de 1826’da Evkâf-ı Hümayun Nezâreti’nin kurulmasıyla vakıf gelirlerinin merkezî denetime alınması ve devletin eğitim önceliğini rüştiye gibi modern mekteplere kaydırması olabilir. Mevcut veriler de yeni yatırımların giderek rüştiye gibi modern eğitim kurumlarına yöneldiğini ve klasik yapıların niceliksel genişlemeden ziyade mevcut statülerini korumaya odaklandığına işaret etmektedir. Bu zamansal yoğunlaşmanın, şehir içindeki mekânsal dağılıma nasıl yansıdığı aşağıda ele alınmıştır.

Grafik 1’deki tablo incelendiğinde Balıkesir’deki eğitim ağının mekânsal dağılımı, kurumların belirli mahallelerde yoğunlaştığını ve bu mahallelerin taşra ilmî hayatının çekirdek alanlarını oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Selahaddin (4 mektep, 2 medrese, 1 darülkurra), Mustafa Fakih (4 mektep, 2 medrese), Karaoğlan (2 mektep, 2 medrese) ve Oruçgazi (3 mektep) mahalleleri hem temel hem de ihtisas düzeyindeki eğitim kurumlarını bir arada barındıran merkezî alanlar olarak öne çıkmaktadır. Bu mahallelerin çoğunlukla cami, çarşı ve külliye çevresinde konumlanmış olması, eğitimin şehirdeki dinî ve iktisadi hayatla bütünleşik bir mekânsal yapı içinde geliştiğini göstermektedir. Bununla birlikte eğitim kurumlarının sürekliliği, yalnızca fizikî varlıklarıyla değil; mahalle sakinlerinin doğrudan müdahaleleri ve denetimleriyle sağlanmıştır. Mütevellilerin ihmali karşısında azil taleplerinin gündeme gelmesi veya mahalle halkının vakıf gelirlerine katkıda bulunması, eğitimin toplumsal sahiplenme yoluyla ayakta tutulduğunu göstermektedir.

Bu mekânsal yoğunlaşma, kurumların işlevsel dağılımıyla birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı bir görünüm kazanmaktadır. İncelenen 38 kurumun 26’sını oluşturan muallimhaneler, niceliksel üstünlükleriyle Balıkesir’deki eğitim ağının ağırlık merkezini teşkil etmektedir. Bu durum, taşrada temel okuma-yazma ve dinî bilgi ihtiyacının, yüksek düzeyli ilmî ihtisas talebine kıyasla daha baskın olduğunu ortaya koymaktadır. Medreselerin sınırlı sayısı, bu kurumların daha seçkin ve dar bir ilmiye çevresine hitap eden yapılar hâline geldiğini düşündürmektedir. Muallimhaneler etrafında şekillenen bu yatay yayılım, mahalle ve köy ölçeğinde işleyen güçlü bir toplumsal denetim mekanizmasıyla desteklenmiştir. Muallimlerin ihmal, kötü muamele veya tekasül gerekçeleriyle mahalleli şahitliğiyle görevden alınmaları, temel eğitimin doğrudan toplum tarafından disipline edildiğini göstermektedir.

Eğitim ağının bu işlevsel yapısı, vakıf sistemiyle örülü toplumsal ilişkiler üzerinden daha da belirginleşmektedir. Hurufat kayıtları, eğitim kurumlarının yalnızca muallim ve talebelerden ibaret olmayıp, farklı hizmet ve idare kadrolarının dâhil olduğu çok katmanlı bir istihdam alanı oluşturduğunu göstermektedir. Bu yapı içinde gündelik ücretler ve aynî yardımlar, eğitimin sürekliliğini sağlayan temel araçlar olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan kadınların vakıf kurucu, yönetici ve gelirden pay alan aktörler olarak eğitim sistemine dâhil olmaları, taşra eğitiminde kamusal alanın cinsiyet temelli sınırlarının sanıldığından daha geçirgen olduğunu ortaya koymaktadır. Vakıf gelirleri üzerinden sağlanan iktisadî güvence, mütevellilik ve duaguyuluk gibi görevler aracılığıyla kadınlar, yalnızca mali değil, aynı zamanda kurumsal ve sembolik düzeyde de eğitimin maddî ve manevî sürekliliğinde etkin rol oynamışlardır.

Hurufat kayıtlarına yansıyan düşük ücretler, özellikle 18. yüzyıldan itibaren artan ekonomik baskılar karşısında eğitim personelinin çoklu görev üstlenmeye yöneltmiştir. Muallimlik, müezzinlik ve benzeri gö-

revlerin tek bir şahıs üzerinde birleşmesi, taşra eğitiminde kurumsal esnekliğin temel bir hayatta kalma stratejisine dönüştüğünü göstermektedir. Vakıf idaresinin maaş artışı, aynî gelir tahsisi veya tarımsal gelirlerin yönlendirilmesi gibi çözümleri ise sistemin sosyal himaye niteliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Balıkesir örneği, klasik Osmanlı taşra eğitim sisteminin ne bütünüyle merkezî bir dayatmanın ürünü ne de tamamen kendiliğinden gelişen yerel bir yapı olduğunu göstermektedir. Hurufat defterlerinin sunduğu veriler, vakıf temelli finansman, mahalle ve köy ölçeğinde işleyen toplumsal denetim mekanizmaları ile kadınların ve yerel elitlerin aktif katılımı sayesinde şekillenen çok katmanlı bir eğitim ekosistemine işaret etmektedir. Bu çerçevede, hurufat kayıtlarında bazı kurumların darülhadis, medrese veya muallimhane gibi farklı adlarla zikredilmesi, taşradaki ihtisas kurumlarının zamanla daha genel müfredatlı ve pratik işlevli eğitim yapılarına evrilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Balıkesir’de belirli bir adla anılan bazı eğitim yapılarının başka kayıtlarda farklı bir kurum türü olarak geçmesi, bu dönüşümün adlandırma düzeyinde de izlenebildiğini göstermektedir. Bu çok katmanlı yapının ağırlık merkezinde ise medreselerden ziyade mahalle ölçeğinde yaygınlaşan muallimhaneler yer almaktadır. Muallimhanelerin niceliksel üstünlüğü, taşrada temel dinî bilgi ve okuma-yazma ihtiyacının yüksek ilmî ihtisas talebine kıyasla daha baskın olduğunu ortaya koyarken, Balıkesir örneği Osmanlı taşrasında eğitimin sürekliliğini mümkün kılan sosyal ve kurumsal mekanizmaların işleyişini somut biçimde gözler önüne seren güçlü bir örnek sunmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Sultan IV. Mehmed (AE.SMMD.IV. 97/11391, 22/2504)

Cevdet Maarif (C.MF. 154/7656)

Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d. nr. 121)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HRF.d.), 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 1058, 1074, 1076, 1077, 1079/1, 1079/2, 1080, 1082, 1083, 1097, 1133, 1136, 1137, 1140, 1144, 1158)

Mücedded Anadolu Vakfiye Defterleri (VKF.AND.d.), 618/33

Muhâsebe Hazîne Defterleri (HZN.MH.d.), 480

2. Araştırma Eserler

Akkuş, Mehmet ve Abdülmecit İslamoğlu, A. (2018). “Arşiv Belgeleri Işığında Balıkesirli Şeyh Lütfullah Câmîi ve Zâviyesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22 (2), 885-908.

Arabacı, Caner (1998). *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924)*. Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları.

Baltacı, Cahit (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İrfan Matbaası.

Baltacı, C. (2004). “Mektep-Osmanlılarda Mektep”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları. 6-7.

Baysun, M. C. (1979). “Mescid: Osmanlı Devri Medreseleri”. İçinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C.8. Millî Eğitim Basımevi. 71-77.

Berkî, Ali Himmet (1958). “İslâmda Vakıflar Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri”. *Vakıflar Dergisi*, (4), 19-37.

Demirtaş, Hasan (2012). “Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği”. *Vakıflar Dergisi*, (37), 47-92.

Ekinci, Resul (2011). Zağnos Paşa’nın Balıkesir’deki Vakıfları (16 Numaralı Zağnos Paşa Evkaf Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi) (H. 1278-M. 1862). Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hızlı, Mefail (1998). “Osmanlı Dönemi Bursa’sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7), 183-191.

Hızlı, Mefail (2001). Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Okutulan Dersler (Klasik Dönem Bursa Örneği). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri (12-15 Nisan 1999)*. İstanbul: IRCICA. 109-115.

- Hızlı, Mefail (2019). "Osmanlılar'da Eğitim-Öğretim (Mektepler-Medreseler)". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 15: İslâm Medeniyeti (Osmanlı Dönemi)*. Siyer Yayınları. 175-198.
- İpşirli, Mehmet (2003). "Medrese-Osmanlı Dönemi". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları. 327-333.
- İpşirli, Mehmet (2004). "Mektep-Osmanlılar'da Mektep". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları. 6-7
- Kılıç, E. (2012). "Darülhüffaz". İçinde *Konya Ansiklopedisi*, C. 3. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. 13-14.
- Komasyon (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Köç, Ahmet (2015). "Sosyal Açıdan Balıkesir'de Yıldırım Külliyesi". *Karesi'den Balıkesir'e (Şehrin Siyasi ve Sosyoekonomik Tarihinden Kesitler)*, 115-129.
- Köç, Ahmet (2016). "Two City One Comment: Bandit Force on Foundations in XVII. and XVIII. Centuries". R. Efe (Ed.) *Recent Researches in Interdisciplinary Sciences*. St. Kliment Ohridski University Press. 256-268.
- Küçükdağ, Yusuf (2014). *Konya Darülkurraları*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt (1993). "Cami: Dinî ve Sosyokültürel Tarihi". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları. 46-56.
- Öntuğ, M. Murat (2003). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öntuğ, M. Murat (2023a). "Balıkesir'de Bostan Çavuş Mektebi ve Dâru'l-hadisi, Hacı Hüseyin Dâru'l-kur-râsı ile Vakıfları". Ed. M. Bayyigit. *Cumhuriyet'in 100. Yılında Balıkesir'in Kültürel Birikimi Vakıflar ve Tarihi Yapılar*. Palet Yayınları. 9-27.
- Öntuğ, M. Murat (2023b). "Osmanlı Dönemi Balıkesir Şehrinin Su Kaynakları ve Su Yapıları: Kuyular, Maslak, Şadırvanlar ve Çeşmeler". Ed. D. Yörük ve H. Muşmal. *Prof. Dr. Bayram Ürekli'ye Armağan (441-456)*. Palet Yayınları.
- Öntuğ, M. Murat (2024). "Balıkesir İlyas Paşa Mevlevihanesi ve Medresesi". İçinde M. Özkan (Ed.), *Balıkesir'de Dinî Hayat Bağlamında Dinî Kurumlar (15-35)*. Emin Yayınları.
- Öntuğ, M. Murat (2025). "Balıkesir Balım Sultan Zaviyesi ve Vakıfları". Ed. M. Özkan *Geçmişten Günümüze Vakıf Kültürü ve Balıkesir Hafızası*. Emin Yayınları. 73-94.
- Sevim, Sezai (1993). *XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı: Tahrir Defterlerine Göre*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşir, Nahide (2014). "Balıkesir ve Çevresine Ait Arşiv Kaynakları ve Bir Kitabın Düşündürdükleri". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1(3), 1-4.
- Temel, Eşref ve Yusuf Küçükdağ (2018). "Hurufât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülkurraları". *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 48-82.

Hurufat Defterlerine Göre Balıkesir’de Klasik Eğitim Kurumları

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünlüyol, Aynur (1995). *Şeriyeye Sicillerine Göre XVIII. Asrın İlk Yarısında Balıkesir (1700-1730)*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yağcı, Zübeyde Güneş (2016). “Bir **İsyân** ve Etkileri: Balıkesir’de İlyas Paşa **İsyânı**”. Ed. O. Köse. *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör* (2. baskı). **İlkadım** Belediyesi **Kültür** Yayınları. 89-108.